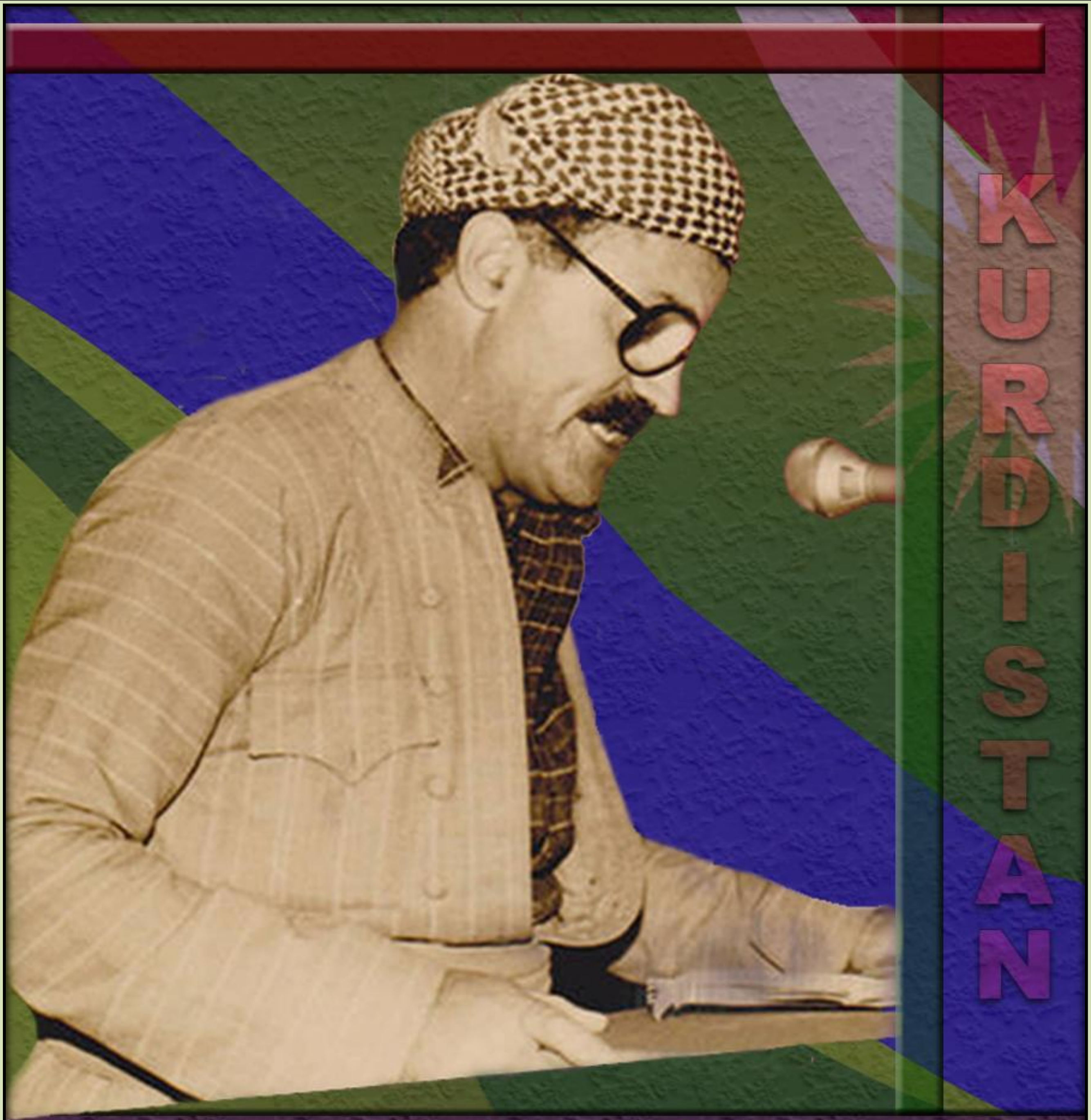

ئاکامی گشتیی مەسەلەی کورد

بەشی یازدەی کتێبی " کوردستان و ستراتیژی دەوڵەتان "

نووسینی : حوسێن مەدەنی

ئامادە کردنی : ڕەحمان نەقشی

[کوردستان و ستراتیژی دەوڵەتان] بەرگی دووهەم

بەشی یازدەهەم : " ئاکامی گشتیی مەسەلەی کورد "

١- کوردستان لە چوار سەدە دا [١٥١٤-١٩١٤] زایینی

ئەلف] ئەمارەتە کوردیەکان لە هەڵس و کەوت دا

ئەمارەتی کوردی لە شەری ئایینیی نێوان عوسمانی و سەفەوییەکاندا هەراز و نیشێویکی زۆریان بری. خالی هەر لاوازی شەری چاڵدران (١٥١٤ز) ئەوە بوو، بە کردەوە لە قەڵەمرەوی حاکمییەت دا کوردستانی کردە دوو پارچە؛ لەمەو پاش بە ناوی کوردستانی عوسمانی و کوردستان ئێران دەناسران. هەرشەرێکی لە سێ سەد ساڵی دوایی لە نێوان پادشاکانی ئێران و سەلاتینی عوسمانی دا قەومابا،لەسەر زەویی کوردستان روویان دەدا. لەشکری کوردانیش لە هەر لایەک بان، دەبوونە کەواسووری پێش لەشکرەکانی. زۆربەی لەشکری کوردەکانیش هەر بەدەستی یەکتری دەبرانەوە و تێیدا دەچوون.بە قولی سوڵتان سوڵتانی قانوونی: دیوارێکی گۆشت و خوێن لە نێوان سەفەوی و عوسمانی دا لە سەفەویش لە شەری چاڵدران دا زۆرتری بە هێزی باسکی"سارۆبیرەی بانەیی"و لەشکرەکەی تێ کەوت یوو.

سوڵتان سەلیم لە پاش شەری خوێناوی چاڵدران لە پاداشی چاکەی کوردەکان ئەو هەلەی بۆ میرانی کورد رەخساند بوو، بەیارمەتیی مەولانا ئیدریسی بتلیسی کوردستانێکی یەکدەست و یەکگرتوو لە بەرامبەر دەوڵەتی سەفەویدا قوت بکاتەوە. میرە کوردەکان حازر بوون بچنە ژێر باری میرێکی میران کە نۆکەری سوڵتان سەلیمی بوو، بەڵام لەبەر ئەوەی خسڵەت و فەرهەنگی"ملوک الطوایفی" بەسەریاندا زاڵ بوو، نەیانتوانی لە نێو خۆیاندا میری میران هەڵبژێرن و ئیتاعەی بکەن، هەر لە بەر ئەوەش بوو لە سنووری حوکمرانییان بەولاوەتر گەشەیان نەستاند.

شێوەی حوکمداری میران کورد وەک و ئەشراف و فیئودالی خودموختاری سەدەی ١٥ و ١٦ی ئوروپا دەچوو. هەر دوو لایان ئیتاعەتیان لە پادشاکان وەختێک مسۆگەر دەبوو کە دەسەڵاتی سیاسی و قودرەتی ماڵی و مەعنەوی یان پارێزراوبا،ئەگینا خۆیان قانوونیان دادەنا و بەرێوەیان دەبرد.

رۆژ جار میرانی کورد کەمەندی لاگیریان لە سەلاتینی عوسمانی و پاشاکانی ئێران دەپساند و،ئیعلانی سەربەخۆیی یان دەکرد،بەناوی خۆیان سکەیان لیدەدا،لە نوێژی جومعان خوتبەیان بە ناوی میر دەخوێندەوە،بەڵام لەو حەددە زیاتریان تینەدەپەراند.

دوو دەوڵەتی عوسمانی و ئێران لە سەر حاکمییەتی میرانی کورد و روانگەکانیان زۆر لێک جیاواز بوو. دەرباری عوسمانی بە گوێرەی پەیمانێکی کە لە گەڵ ئەمیرە کوردەکان بەستبووی مەوجوودییەت و ئیختیار و دەسەڵاتداریەتی ئەوان لە نێو سنوورێکی دیاریکراو دا سەڵماندوو، میرانی کورد تەنیا لە باجدان و کاتی شەردا یارمەتی دەوڵەتی عوسمانیان دا،وەزعییەتیان لە سەریەک زۆر باش بوو،بۆ ماوەیەکی زۆر سەلاتینی عوسمانی لە هەموو بارێکەوە رێزو حورمەتی میرانی کوردیان دەگرت. پادشایانی سەفەوی بە پێچەوانەی دەرباری عوسمانی،نەک هەر ئەمارەتی سەربەخۆی ئەردەڵان و موکری و برادۆستیان پێ تەحەمول نەدەکرا، دەگژ ئەمارەتی کوردستانی

عوسمانیش رادەچوون.بەهێزترین بەڵگەی سەفەوییەکان ئەوە بوو ئالاهەڵگری ئایینی نوێی شیعە بوون و لە گەڵ کوردی سوننە هەلیان نەدەکرد؛ کاتیک ٢۴ ئەمیری کوردستان بە نیازی دەربرینی وەفاداری چووتە تەوریز،شائیسماعیل سەفەوی لەجیاتی رێز لێنان و خەڵات کردنیان دەستووری کەلەبچە کردنی دانو،خاکی ئەوانی بەسەر قزلباشاندا دابەش کرد (بارودۆخی کوردستان لە سەدەی ١۶ ، نووسینی شمس الدین و اسکندەر،وەرگێران شوکرمستەفا،لاپەری ١٣٠)

پاشاکانی سەفەوی ئەمانیان بەئەمارەتە کوردییەکان نەدەدا؛شاعەبباسی سەفەوی بەردی بناغەی قەڵای دمدم،ناوەندی فەرمانرەوایی ئەمیرخانی برادۆست"خانی لەپ زێرین ی دەرهێنا. ئەم جار سوپای قزڵباشی وەسەر ئەمارەتی موکری گێرا، کارەساتی موکری قڕانی خولقاند. کاتبی تایبەتی شا عەبباس نووسیویەتی:

"...ناورگی عێلی موکری کوژاوە، پیاوەکانیان بوونە خوراکی شمشیرە ناودارەکان،ژن و منالێیان زەلیل کران و بەدیل گیران..."

شاعەبباس دوای ئەو قەلاچۆکردنش دەسبەرداریان نەبوو، دەستووری بە سەرۆک عەشیرەتە کوردەکان دا ئەوانەی لە بەرچەنگ قزڵباش هەلاتوون بیاگرن و بیاکوژن، ئەگینا بەدەری عیل موکریانیان دەبا. (زندگی شاعەبباس اول جلد ٣.تالیف نصرالله فلسفی لاپەری ٨٩٩).

شاعەبباس بە ئەوەندەش نەوەستا زیاتر لە ۵٠ هەزار، بنەماڵەی عەشیرەتی جەلالی بۆ خوراسان کوچ پێدا (شیخ علوی وتشیع صفوی، ٢٠۶ و ٢٠٧ و توضیع المسائل شفا،لاپەرەکانی ١٨١و١٨۴)

میرانی کورد تەنیا لە "نیشتمانپەروەریی مەحەللی" دا زور بەهێز بوون، هەرمیرەی بۆ پارستنی جێ و رێی خۆی لە بەرامبەر داگیرکەراندا،هەر کەسێک بووبێ،ئەوەندەی لە توانا دابووە بەرگری کردوە،ئەگەر بۆی لوابی ولاتی رێژدەسەلاتی لە نێوخاکی کوردستان بەرێتەدەر،بۆ وێنە"عبدالرحمن پاشا"ی بابان لەسەر داوای فەتحعەلی شای قاجار و محەممەد عەلی میرزای کوری توانای هەبوو هێرش بکاتە سەر بەغداو بیگرێت،بەلام حازر نەبوو تکاو رەجای خەڵکی شارەکە بۆ وەلایەتی بەغدا قبوول بکاو تێدا بمینێتەوە.میرمحەممەد "میرە کۆرە"لە هەرتی هێزو دەسەلاتی دابوو سوڵتان مەحموودی عوسمانیش بە هۆی شەر لە گەڵ رووس و میسرییەکان وراست بوونەوەی نیچرییەکان لەو پەری کەنەفتی دابوو.کاتێک خەڵکی ناوچەکانی"بین النهرین" ئامادەیی خۆیان بۆ ئیتاعەت لە"میرمحەممەد" راگەیاند،"میرمحەممەد" وەلامی دابوونەوە:

"ئەمن دەخلی مەنتەقەی حکوومەتی پاشای ئیسلام ناکەم.خودا تەوفیقم بدات ئەو حکوومەتانەی لە دەست دەربەگی کوردستان دان زەبت و تەحسیران دەکەم".(وەرگیراو لە کتیبی بیری نەتەوەیی کوردی جەمال نەبەز١٩٨۴ی هەتاوی ٢۵٩۶ی کوردی.لاپەری ٣۶)

رێککەوتننامەی"ئاماسیە" لە ١۵۵٩ی زایینی و لەزەمانی شا تەهماسبی سەفەوی دا، یەکەم جار بوو خەتەری لە بەرامبەر هەڵبەز دابەزی میرانی کورد لێدەدا.سوڵتان سوڵێمانی قانوونی لە ئاستی حکوومەتی شیعە مەزهەبی سەفەوی دا کە بە"رافزی" ناوی دەبردن پاشەکشەی کردبوو،بەو حاڵەش هیچکام لە میرە کوردەکان پیی وەخەبەر نەهاتن.رێککەوتننامەی ئاماسیە سەرەتای دەست پێکرانی وتو وێژەکانیان بوو، لەو دانیشتنانەی دا هەر دوولا هاوبیر بوون بۆ لە کۆڵ خۆ کردنەوەی کێشەکان و هێور کردنەوەی گرژییەکان ئیمتیاز بە یەکتر بدەن.

بەلام میرەکوردەکان لە ئاست یەکگرتنی دوژمنانیان فێر نەبوون یەکبگرن،لەهەر لایەرا تەنگاو بووبان،بەبێ وەبەرچاوگرتنی مەسەلەی نێوخۆیی و ئایینی یان پاڵیان وە یەکێک دوو حکوومەتە دەدا،بەتایبەتیی میرانی سەر سنوور بۆ راگرتنی سەری خۆیان لەسەر دوو تەنافی عوسمانی و ئێرانی زۆرباشیان یاری کرد. شەرەفخانی بتلیسی کە مەغزووبی دەرباری شاتەهماسب بوو، بە یارمەتیی سوڵتانی عوسمانی و میرانی کورد توانیبووی قزڵباشان تێک بشکێنی و بتلیسیان لێ بستێنێتەوە (شەرفنامە،لاپەرەی ٨٤٧) ئەحمەدی خانی ئەردەڵانیش بە پا بردن بۆ دەرباری عوسمانی توانی خۆی بگرێتەوە و جێژنی سەربەخۆیی بگرێ و بە نێوی خۆی سکەلێدا و لە نوێژی جومعەدا بە نێوی ئەحمەدخان خوتبە بخوێندرێتەوە. (مێژووی ئەردەلان،مەستوورەی کوردستانی لاپەرەی ٤٣)

هێرشی بێ بەزەییانەی لەشکری سوڵتان مراد بۆ سەر ئەمارەتی "عەبداڵ" خانی بتلیسی" بۆ میرانی کورد چەند ئەزموونی بەنرخی تۆمار کرد، بەلام میرانی تر کەڵکیان لەو ئەزموونانە وەرنەگرت:

یەکەم: بابی عالی نەیدەتوانی لەوە زیاتر دەسەلات و سەروەریی میرانی کورد تەحەمول بکا،ئەم تاقیکاریەش یەکەم جار بوو لەسەر ئەمارەتێک – ئەویش ئەمارەتی عەبداڵ خان – کەلە هەموان بەهێزتر و بەهەیبەتتر بوو بەرێوە دەچوو.

دووهەم: میرانی کورد بوونە سێ بەش،بەشیکی بەرچاو پاڵی وە سوڵتان دا،هێندێکیان بێ دەخل مانەوە،بەعزێکیشیان پشتی عەبداڵ خانیان گرت،مخابن ئەوە هەر لەشکری کوردان بوو پشتی قارەمانانی رۆژەکی یان تێک شکاند و ئەمارەتی عەبداڵ خانیان تێکەوە پێچا.سوڵتانی عوسمانی لەو دووبەرەکی و چەند بەرەکی یەی کەلە نێو میرانی کوردی خستبوو، ئەوپەری کەڵکی وەرگرت.

سێهەم: نایەکگرتوویی میرانی کورد لە گەلەکۆمەگی یەکی کرایە سەر عەبداڵ خان،ئەو ئیمتیازەی بۆ سەلاتێنی عوسمانی دەستەبر کرد،هەر میریک لە ئەمرو نەهی سوڵتان دانەمێنێ،بە دەردی عەبواڵ خان دەچێ.

مەسەڵێکی کورد هەیە: خۆم ودایکم سەید بین، بەرزنجی سەریان بە ریشی بابیان" راست ئەو پەندەش لە میرانی کورد قەومابوو، میرو بەگ و ئاژەڵ و لەوەرگە بەساغی دەرچووبان،خوای دەکرد باقیی میرە کوردەکان قریان تێدەکەوت.لەسەدەی ١٩دا کەنەفتی ولاوازی ئێران و عوسمانی کێشەی ئایینی لە بیر بردەوە، لەو وەختی دا میرە کوردەکان عامیلی سەرەکیی هەڵایسانی شەر و ئاژاوە نانەوەی نێوان ئەو دوو دەوڵەتە بوون. بەرژەوەندی رووس و بریتانیاش لەوەدا بوو،ئێران و عوسمانی چیدی بەگژ یەکدا نەچن و ئاشتی لە نێوانیان دا بەرقەرار بێ.

ئێران گیروگرفتی میرانی کوردی لە کۆل خۆی کردبۆوە.تەنیا ئەمارەتی ئەردەلان مابوو،ئەویش لە ئەمرو نەهیی پاشاکانی قاجار دەر نەدەچو،بەلام ئەمارەتی کوردستانی عوسمانی،هەر بە نێو لەژێر دەسەلاتی بابی عالی مابوونەوە،ئەگینا بە هیچ جۆرێک حازر نەبوون جل و بەرگی عوسمانی یەکان دەبەر خۆیان بکەن و،رەنگی ئەوان هەڵێنن .(مسافرت بە ارمنستان و ئێران.پ.ام.ژوبر.وەرگێرانی محمد مصباح لاپەرەکانی ١٢١تا ١٢٣) سەرنجام هەر دوو دەوڵەت بەو ئاکامە گەیشتن کەدەستی کوردەکان کورت بکەنەوە؛رێککەوتننامەی یەکەمی ئەرزرۆم لە ساڵی ١٨٢٣ی زایینی دا، بەرەزامەندیی رووس و ئینگلیس لە نێوانیاندا بەسترا،لەو رێککەوتنەدا هەم ئاشتی ئایینی یان هێنایەدی، هەمیش رێککەوتن کەبە هەر دوولایان پێش سەربزێویی کوردەکان بگرن و تەکانیان لێ ببرن.رێککەوتننامەکە بۆ هەردوو دەوڵەت

دەسکەوتێکی گەورە بوو،دوو قۆڵی بۆ بەربەرەکانیی ئەمارەتە کوردییەکان و بە چۆک داهێنانیان یەکتریان گرت.دوو بەرداشی گەورە بۆ غەزراندن و هارینی کوردەکان وەخۆ کەوتن، بەڵام میرانی کورد نەبایان پێ داهات،نەبۆران.سەری خۆیان بەردابۆوە خەریکی مڵومۆ کردن بوون، وەک هیچ نەقەومابێ وابوو،دوژمنان خەریک بوون ئاورگی ژیانی زێرینی میرایەتیی ئەوانی بۆ هەمیشە دادەمرکاند،

لەبەرامبەر دا ئەوانیش راست چارەنووسی دەسەڵاتدارەتیەکەیان بە قەزاو قەدەری مێژوو سپارد بوو.

عوسمانیەکان لە ساڵی ١٨٣٦ی زایینی دا لەمیرە کوردەکان وەخۆ کەوتن،لە یەکەم هەنگاودا بە لەشکرێکی بێ ئەژمار شاڵاویان بۆسەر "میری سۆران"برد، میر محەممەد ساڵی ١٨٣٦ بانگی ئازادی و سەربەخۆیی لێ دابوو، بە نێوی ئەمیر مەنسوور فەرمانڕەوایەتی دەکرد،بەرلەوەی بگەنە ناوچەی رەواندز هەرچی گوندی فەلە و یەزیدی بوو تاڵان کرا و سوتێندرا.

سوڵتانی عوسمانی سەر و ماڵی ئەوانی بۆ لەشکرەکەی حەڵاڵ کردبوو.

میرنزامیش بە چەک و جبەخانەی رووسەکان لە قفقاز را خۆی تەیار کرد و بۆسەر ئەمارەتی سۆران لەشکرکێشیی کرد.(کوردە ئیمپراتوری یەکان عوسمانی لاپەڕەی ١٨٠) لە بەینەدا ئینگلیسی یەکان لە رێگای سێخوڕەکانیانەوە ئیتلاعاتی تەواویان بە هەر دوو لەشکری عوسمانی و ئێران دەگەیاندو،هەماهەنگی نیزامیی بۆ پێک دێنان.

میرمحەممەد دەیتوانی بە پشتگیری لە فەلە و یەزیدی یەکان پێش جبهەی خۆی قایم راگرێ،بەڵام دەمارگژیی ئایینی میرمحەممەد قەت ئیزنی پێنەدا بیرلە شتێکی وا بکاتەوەو،بە دژی سوڵتان خەلیفە لە گەڵیان رێک کەوێ. بێجگە لەوەش میرمحەممەد بەهێزترین ئەمارەتی کوردیی ئەو سەردەمەی دامەزراندبوو،لە باری نیزانی و ماڵییەوە زۆر بە توانابوو،مەنتەقەیەکی ستراتیژیکیی یەکجار گرینگی بەدەستەوە بوو،بی ویستبا بەرگری بکا،زۆر هاسان دەیتوانی هێرشەکان تێک بشکێنێ،بەڵام میرمحەممەد بەگویرایەڵی لە فتوای چەند مەلای دەوروبەر، پێی وابوو ئەگەر لە بەرامبەر لەشکری سوڵتان رابوەستێ و شەر بکا،تەلاقی دەکەوێ. (مێژووی میری سۆران حوسێن حوزنی موکریانی لاپەڕەی ٨٦) بۆیە، رۆز سووک و ئاسان خۆی بەدەستەوە دا. لە حاڵێکدا میرمحەممەد پیاوێکی یەکجار ئازاو بە غیرەت بوو، بانگی ئازادی و سەبەخۆیی یەکەی بە هیچ جۆر لە گەڵ تەسلیم بوونەکەی جوور نەدەهاتەوە.

سوڵتانی عوسمانی لە پرۆژەی گەسک لێدان لە ئەمارەتە کوردی یەکان،نەیدەوێرا خۆ لە هێندێک شوێن بدا،دەستەو داوێنی دەوڵەتی ئاڵمان بوو."فیلدمارشاڵ هولس فونی مولتەکە"هەرچەندە وێژدانی بەوکارە لەعەزاب دابوو،نەخشێکی باڵای گێرا.

میرانی کورد لە پاڵ خاڵە لاوازەکانی نێوخۆیی دا،هێندیک خاڵی لاوازی دەرەکێشیان هەبوو کە چارەنووسی دوارۆژی ئەوانی دیاری دەکرد :

- شارەزایی یان لەسەر هێزی دوژمن زۆر کەم بوو.
- هەمیشە هێزی دوژمنیان بەکەم دەگرت.
- سنووری دۆست و دوژمیان لێ تێکەڵ دەبوو.
- روانگەی جیهان بینیی زۆربەی میران کورد لاواز بوو، نەیان دەزانی لەچ دەور و زەمانیک دا دەژین، دەوڵەتە گەورەکان کامانەن؟ نفووزیان لەسەر ئێران و عوسمانی و کورد تا کوێ یە؟

لە نێو میرانی کورد دا بەدرخان پاشا(١٨٤٢) لەباری ژیری و سیاسەت و کارزانییەوە،لە هەمووان لەسەرتر بوو،هەرچەند دەرەنگ وەخۆ کەوت.بەڵام لە بەرامبەر هەرەشەی سوڵتاندا سەری دانەنواند، مەقاومەتی کرد.نەک هەربوو پاراستی سەربەخۆیی ئەمارەتی جەزیرو بۆتان،بەڵکوو بۆ ڕزگار کردنی،هەموو بەشەکانی کوردستان شوڕشی دەست پێکرد.میربەدرخان یەکەم میری بەتوانای کورد بوو،بەهوێ خۆشەویستی یەکی کەلە نێو خەڵکی کوردستاندا هەیبوو،دیواری پاوانخوازیی میرایەتی کوردی ڕووخاندو،یەکگرتووی کردن و " پەیمانی پیرۆز"ی لە گەڵ دائیمزا کردن.بیری تیژی میربەدرخان،مەڵبەندی ئەمارەتی ئەردەڵانییێشی گرتەوە.میربەدرخان بە پێچەوانەی میر محەممەد" پاشاکورە" ، لەبواری مەزهەبییەوە ئینسانێکی کرواە بوو،باوەشی بۆ گەلانی لێقەوماوی مەسیحی و یەزیدی یە کوردەکان ئاواڵە کردبۆوە و هێنابوونیە نێو ڕیزی شۆڕشەکە لەو زەمانی دا عوسمانیەکان پەندێکیان داهێنا:

لە پەنا هەر بێ دینێکدا،کوردێکی موسولمانیش دەنێنرێ.

شۆڕشی ڕزگاریخوازانەی بەدرخان پاشا،هەر بۆ ئێرانی و عوسمانی مەترسیدار نەبوو،ڕاستەوخۆ هەرەشەیەک بوو بۆ قازانجە ستراتیژییەکانی بریتانیا لە مەڵبەندی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاستدا.دەوڵەتە گەورەکان بە دوو شێوە ناوچەستراتێژییەکانی کوردستانیان کۆنیرۆڵ دەکرد؛ میسیو نێرەکان و،کۆنسولگەرییەکان، لە ڕێگای جاسووسی و کۆکردنەوەی ئیتلاعات و،گەران بەوڵات داو،کرینی ئەفرادی و ڕاکێشانی پەیرەوانی ئایینی مەسیح، جەوی سیاسی کوردستانیان بەدەستەوە بوو.(کوردەکانی ئیمپراتوری عوسمانی،جەلیلی جەلیل، (وەرگیرقەفنان لاپەرەکانی ٢٤٥ و ٢٤٦) ئەو دوو بەشە لە دامرکاندنەوەی شۆڕشی میربەدرخان دا نەخشی خراپیان دەگێرا؛ئاسورییەکانیان لە کوردەکان هەڵگەراندەوە،دوو بەرەکیان لە سەرکردایەتی شۆرشدا ساز کرد،ئیتلاعات و زانیارییان لەئیختیاری دوو دەوڵەتی ئێران و عوسمانی دەنا ،بە گەیاندنی یارمەتی ماڵی و نیزامی بەهێزیان دەکردن.سنوورەکانیان بۆ لەژێر جاودێری رادەگرتن.هاوکاری ئێران لە تێک شکاندنی شۆڕشی بەدرخان دایەکجار زەق و بەر چاو بوو؛ تەنیا ئەوکەسانەی پەنا دەدا کە لە گەڵ سوپای عوسمانی شەڕیان نەکرد و بێ تەقەو ڕەقە جەزیرەیان بەجێ هێشت با.(کوردەکان ئیمپراتوری عوسمانی،جەلیلی جەلیل،وەرگیر قەفنان لاپەری ٢٤٧)

دوایین شوێنی دەسەڵاتداریەتی کوردەکان ئەمارەتی بابان بوو.وڵاتی بابان هەڵکەوتێکی ستراتیژیکی تاییەت بەخۆی هەبوو. عەیبی گەورەی بنەماڵەی ئەمیرانی بابان ئەوە بوو،وێکیان هەڵنەدەکرد،دەنالە زرینگی و هەستی کوردایەتی دا ناوبانگیان رۆییبوو.لەهەموو ئامارەتەکانی کوردستان زیاتر لە ناکۆکیی نێوان ئیران و عوسمانی کەڵکیان وەردەگرت.هەردوو دەوڵەت بە دەستیانەوە پێوە ببوون. میرانی بابان لەو سەردەمی دا عاملیکی سەرەکیی تەواوی ئەو شەر و کێشانە بوون کەلە نێوان ئێران وعوسمانی دەقەوما.ئەمەش بووبەهۆی ئەوە سەرەنجام هەردوو لا هان بدرێن کێشەکانیان بن بڕبکەن و لەئەمارەتی بابان وەخۆ کەون. لەساڵی ١٨٤٧ی زایینی دا ڕێککەوتننامەی دووهەمی ئەرزە ڕۆمیان مۆرکرد.خاڵەکانی ئەو پەیمانە زۆر ورد و حیساب کراو دارێژرا بوون. ئێران بۆ هەمیشە دەستی لە ناوچەی سلێمانی کێشاوە وازی لە ئیدەعای ئەرزی ئەو ناوچەیە هێنا.عەشیرەتە کوردەکانیش مەجبوور کران هاووڵایەتی خۆیان دیاری بکەن؛ داخۆ ئێرانێن یا عوسمانی؟!.دوو دەوڵەت بەڵێنی یان دا بە هاوکاری و یارمەتی دانی یەکتر،سنوورەکانیان بپارێزن و پێشی هاتوچۆی هێزی چەکداریش بگرن.

(بروانە کتێبی بررسی تاریخی،جعفر ولدانی،لاپەرەکانی(٣٣ و٣٤)بەو رێککەوتنە،ئەمارەتی بابانیش سەری تێدا چوو.(بروانە کتێبی تاریخی معاصرخاورمیانه،جلداول، موسسه مطالعات تاریخ خاورمیانه،لاپەرەی ١٤٢)

ب – ستراتیژیی دەوڵەتە ئیستعمارگەرەکان لە رۆژهەڵاتی نێوەراستدا

رەقابەتی فەرانسە و ئینگلیس و رووس بۆ بەدەستەوەگرتنی بازاری مەڵبەندی رۆژهەڵاتی نێوەراست لە ساڵی ١٧٩٨ دادەستی پێکرد.بریتانیا لە رێگای کۆمەگی ماڵی بەفەتحعەلیشای قاجار (١٨٠٩-١٨١٢ز) تەواو لەنێو دەرباری ئێراندا جێی خۆی کردەوە، پێوەندیەکی ئەرباب- رەعیەتی لە نێوان بریتانیاو زنجیرەی قاجار دا رایەڵ کرا."سرگوراوزلی" پارێزەری سیاسەتی ستراتێژیی ئینگلیس بە مەبەستی پاراستنی هیند،بەدەوڵەتی ئینگلیسی دیکتە کردبوو: "ئێران لاوازو دواکەوتوو رابگرێت"" (شکست شاهانه،روانشناسی شخصیت شاه.ماردون زوینس. وەرگیرانی عباس مخبر،لاپەرەکانی ٣١٠ و ٣١١).

بریتانیا وێرای نفوز لە ئێران،لەنێودەوڵەتی عوسمانیش دا رەخنەی کرد.لە سەرەتاوە بە رەزامەندیی عوسمانی لە ساڵی١٧٦٤ی زایینی دالە "بەسرە"دا کۆنسولگەری دانا.لەساڵی ١٧٩٨ی زایینی دالە بەغدا باڵوێزخانەی کردەوە.لەساڵی١٨٣٤ی زایینی بۆ پاراستنی رێگای ئاویی کەنداوی فارس و "شط العرب"،ئەرتەشی لە لێواری شطالعرب و"کویت" دابەزاند. بە پێی فەرمانی ٢٩ی دیسامبری١٨٣٤ی زایینی ئیمتیازی لێخورینی گەمنیی لە رووبارەکانی دیجلەوفورات دا بۆ خۆی پاوان کرد. (ریشەهای تاریخی اختلافات،دکترمنوچهرپارسادوست،چاپ چهارم،لاپەرەی ٧٧)

بەم جۆرە ئینگلیس وەک یەکەم قودرەتی ئورووپایی بۆگەیشتن بە هندوستان پێویستی نەدەکرد."دماغە امید نیک"لە باشووری ئەفریقا را دەور لێ بداتەوە.بە موسەیەر بوونی"بین النهرین"دا تووانی دەریای مەدیتەرانە و کەنداوی فارس وێک خاتەوە.لەو زەمانی دا نرخی ئابووریی"شط العرب"و کەنداوی فارس بۆ دەوڵەتی ئینگلیس چی وای لە کاناڵی سوئێزی ئێستا کەمتر نەبوو. مەڵبەندی ژێئۆستراتێژیکیی باشووری رۆژئاوای ئاسیا لە گەڵ پلانی ژێئۆپۆلیتێکی ئینگلیس یەکتریان دەخوێندەوە. سەرانسەری خاکی کوردستانیش ببوە بەشێکی جیانەبۆوەی ئەم مەڵبەندە.پانتایی ئیمپراتوری بریتانیا لە هندوستان راتا رووباری فورات خۆی راکێشابوو.لە تەواوی سەدەی نۆزدە و نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا تا کۆتایی شەری دووهەمی جیهانی،دەوڵەتی ئینگلیس لە مەڵبەندی رۆژهەڵاتی نێوەراست دا بە هێزترین دەوڵەتی بێگانە بوو.

رووسیای تەزاری لە دوو شەردا فەتحعەلیشای شکست دابوو،بەسەرقەفقاز دا حاکمییەتی هەبوو.لە بەستنی دوو پەیمانی گوڵستان(١٨١٣ز)و تورکمانچای (١٨٢٣ز) داهەموو مەڵبەندی قەفقازی لە ئێران ساندبوو.سەرباقی ئەوەش خەسارەتی جەنگیشی لێ دەساند،لە باری ماڵی و نیزامیەوە فەتحعەلیشای قاجاری رەزیل کزبوو،لەباکووری ئێران رووس کوێخای وڵات بوو،لە خاکی کوردستان تەنیا ناوچەی"قوتوور"لە باکووری کوردستانی ئێران بە هۆی نزیک بوونی لە قەفقاز بە گرینگترین شوێنی ستراتێژیی رووسەکان دەژمێردرا،بۆیەئەو ناوچەیان

هەمیشەلە ژێر چاوەدێری دا راگرتبوو.

لەباشووری ئێران و کەنداوی فارس دا،ئینگلیس ئاغا بوو.ئینگلیس و رووس سەرەرای ئەوەی لەسەر ئێران رەقیبی یەکتری بوون،بەوحالەش بەرامبەربە دوو وڵاتی ئێران و عوسمانی لەسەرانسەری سەدەی نۆزدەدا تا شەری جیهانی یەکەم پێکەوە تەوافوق و مودارایان هەبوو.وای لێهاتبوو دوو دەوڵەتی ئێران و عوسمانی بە بێ ئیزنی رووس و ئینگلیس نەیان دەوێرا قامک دەناوی رۆبکەن. دیپلۆماتەکانی رووس و ئینگلیس لە تاران و ئیستامبوڵ نەبزی سیاسی و بازاری هەردووولاتیان لە دەست دابوو.لەو نێوەدا خەبات و شۆرشی رزگاریخوازانەی کورد هۆکاری تێکدانی ئەم نەزمە ستراتێژیکی یە بوو کە رووس و ئینگلیس لە وڵاتی ئێران و ئیمپراتوری عوسمانی دا بەرێوەیان دەبرد.ئینگلیس توندتر و رووسەکان شل تر لە دژی شۆرشی نەتەوەیی کوردەکان راوەستابوون،بەڵام رووسەکان لە سەر کوردان تینێنی خۆیان هەبوو،چونکە دراوسیی کوردەکان بوون،قەت خوازیاری ئەوە نەبوون بیانکەنە دوژمنی راستەوخۆ و هەمیشەیی خۆیان،بگرە جاروبار دەشیان لاواندەوە.بۆ رووسەکان گرینگ ئەوەبوو دەستیان بە تەنگەی بۆسفور و داردانیل و ئاوی گەرمی کەنداوی فارس ودەریای عومان رابگا." پطرکبیر"لە پێش مردنی دا (ئاوریلی ١٧٢٥) لە خالی ٩ی وەسیەتنامەکەی دا هێنابووی :

"ئەوەندەی دەتوانن نزیک بوونەوە لە ئیستامبوڵ و هیند بکەنە واجبی سەرشانی خۆتان.لەوە دڵنیابن هەرکەس ئیستامبوڵی بەدەستەوە بێ،دەتوانی هەموو دنیاشی بەدەستەوە بێ. بۆیە پێویستە پەیتا پەیتا دەگڕ دەوڵەتی عوسمانی و ئێران رابچن.بەرەبەرە بۆ داگیرکردنی دەریای رەش هەنگاو باوێن.کارخانەیگرمێ سازی دابنێن بە پشتیوانیی ئەوکارانە دەست بەسەر دەریای باڵتیک دابگرن"(وەرگیراو لە"فرهنگ وعلوم سیاسی".تالیف غلامرزاوالی بابایی – دکتربهمن آقایی. کتاب اول واژه سیاسی،شرکت نشرویس،تهران.وصیت نامه پطرکبیر،لاپەرەی ٨٢٨)

ستراتێژیی سیاسەتی فراوانخوازانەی رووسەکان لەو هێڵەدا بەرەوپێش دەچوو.هێنانەوەی هێندێک نموونە،راستی و دروستی سیاسەتی ئینگلیس و رووس لەسەر مەسەلەی کورد باشتر روون دەکەمەوە:

شۆرشی یەزدانشیر(١٨٥٤ز) لە هاکاری و بۆتان نێشانەی پێ رێخستن لە رێککەوتننامەی دووهەمی ئەرزرۆم و رێگانەدان بە سەقامگیربوونی هێزەکانی دەوڵەتی عوسمانی لە کوردستان دابوو.رووس و ئینگلیس لە دامرکاندنەوەی شۆرشی یەزدانشیر،لە دەوڵەتی عوسمانی بە پەلەتر بوون.کۆنسولی بریتانیا بە فریای دەوڵەتی عوسمانی یەوە چوو،بە پارە بەخشینەوە و لەخشتە بردنی یەزدانشیر،هەڵی تێکشانی یەزدانشیری رەخساند.دەوڵەتی تەزاریی رووسیش مۆڵەتی بە دەوڵەتی عوسمانی دا هێزەکانی لە سنووری رووسیاوە بۆسەر یەزدانشیر راگوێزێ.(بروانە کتیبی ئیمپراتوری عوسمانی.لاپەرەکانی ٢٨٥ و ٢٨٦)

"شێخ عبیدالانەهری"یەکەم رێبەری ناسیۆنالیستی کورد بوو بو دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کورد دەستی داوە شۆرشی رزگاریخوازی (١٨٨٠ز). بەهۆی شەر پێوەندی سیاسی سوڵتان عبدالمجید و رووسەکان ئاڵۆز و لە گەڵ ئێران شلوێ ببوو."شێخ عبیداڵا"لە و ئاڵۆزی یە سیاسی یەدا بوو هاتە نێو مەیدانی خەبات. سنووری نێوان دوو دەوڵەتی ئێران و عوسمانی بەزاند،شۆرشی رزگاریخوازی خستە نێو کوردستانی ئێران.ئەمەش دەستپێکرانی رەوتێکی نوێ بوو.شێخ عبیداڵا دەیزانی بە بێ داکۆکی دەوڵەتانی گەورە سەرکەوتنی مومکین

نابێ.داوای لە رووس و ئینگلستان کرد پشتیوانی لێ بکەن. کونسولی ئینگلیس پێی کوت: توانات نییە ئەو حکوومەتە رابگری".شێخ وەڵامی دابۆوە: "ئەگەر نەمتوانی حکوومەتیکی بەهێز لە کوردستان دامەزرێنم،ئامادەم بچمە بەر دادگایەکی ئورووپایی،بۆ هەموو سەزایەکیش ئامادەم" .(راپەرینی کورد لە ساڵی ١٨٨٠ ،جەلیلی جەلیل.لاپەرەی ٧٦)

بەڵام چونکە ئینگلیس وەک هەمیشە دژی دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی بوو، میسیۆنێرو کۆنسولگەری یە ئینگلیس و ئامریکایی یەکان شان بە شانی یەکتری و بە کەڵک وەرگرتن لەو تاکتیکەی یەزدانشیریان پێ سەرکوت کرد، پشتی شۆرِشی رزگاریخوازیی نەتەوەیی شێخ عبیدالا شیان تێک شکاند.

رووسیای تەزاری سەرباقی ئەوە لە گەڵ تورکانی عوسمانی لە شەردابوو، واش یارمەتیی شێخ عبیداڵای نەدا،چونکە راگرتنی لەنگەری پێوەندییەکانی خۆی لە ناوچەکەدا لە گەڵ ئینگلیس بە گرینگتر دەزانی. وەجواب هاتنەکەی هەر ئەوەندە بوو لەسەر شێوەی کوشتنی هەمزاغای مەنگور بەرەسمی ئیعترازی لە حکوومەتی ئێران گرت.

"عبدالرزاق بەدرخان" رووناکبیری ناسیۆنالیستی کورد،لەوە گەیشتبوو فەرمانرەوایی تورک نایەڵێ نەتەوەی کورد بەرەو شەقامی شارستانیەت هەنگاو هەڵێنێ، بڕواشی بەوە هێنابوو،دەرگای ئەو شارستانییەتە لە رێگای دەوڵەتی رووسیەوە بۆ کوردان دەکرێتەوە، چونکە وڵاتی رووسیا لە وڵاتە ئۆرووپاییەکان پتر بە کوردستان نیزیک بوو."عبدالرزاق" هەرچەند لە پاریس خوێندنی تەواو کردبوو، بەڵام بیروباوەرەکەی هانی دا لە ساڵی ١٩١٠ زایینی داولە زەمانی پاشایەتیی "ئەلێنکساندری دووهەم" دابێتە پەنابەری سیاسی دەوڵەتی رووس."عبدالرزاق بەدرخان" هەموو جموجۆڵێکی لە پێناو ئەوەدا بەکار هێنا کە کورد کۆت و زنجیری دیلایەتیی تورکان لە ئەستۆی خۆی داماڵێ و کوردستانێکی ئۆتۆنۆمی لە ژێر بەیداغی رووسیا دا دامەزرێنێ.(بیرەوەریی عبدلرزاق بەدەرخان. وەرگیرو ئامادەکار جەلیلی جەلیل،شوکرمستەفا کردویە بە کوردیی باشوور،دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس لاپەرەی ٢٧)

"عبدالرزاق بەدرخان" دووهەمین رێبەری ناسیونالیستی کوردستانی عوسمانی بوو کە باکووری کوردستانی ئێرانی کردە ناوەندی تێکۆشانی سیاسی.زۆری هەوڵ دا کوردی ئێران و تورکیا لە نییەتی خێرخوازانەی رووس ئاگادار بکا،بە ئاگاداریی"چیرکۆف" کۆنسولی رووس لە شاری خۆی و ماکۆرا تا دەگەیشتەوە ویلایەتی موسڵ و شێخی بارزان،بە نامە نووسین پێوەندیی بە سەرۆک هۆزانی کوردەوە گرت.سەرۆک هۆزانی کورد بە مەرجی پشتیوانی دەوڵەتی رووس لە کوردان،گشتیان ئامادە بوون لە ژێر رێبەراییەتیی"عبدالرزاق" دا بمێنەوە.بە هەموو ئەو ئامادەکاری یەی کە "عبدلرزاق"بۆ جەلبی نەزەری رووسەکان وەرێی خستبوو، دیسانیش تێیدا سەرنەکەوت.

٢- کوردستان لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم دا

ئەلف – هەڵوێستی خراپی ئینگلیسی ئیستعمارگەر لەسەر دابەشکردنی کوردستان

هەڵوەشانی ئیمپراتوری عوسمانی لە جیاتی ئەوە وەزعی کورد باشتر بکا،بە جارێک ماڵوێرانی کرد. سەد خۆزگە بە دەور و زەمانی پێش

شەڕ، دەستیان لەکوردستان وەرنەدابا زۆر باشتر بوو.حیکایەتی کۆسە چوو بۆ ردێنی سمێلشی لەسەر دانا،ڕاست لە کوردان قەوما. دوو دەوڵەتی کولۆنیالیستی ئینگلیس و فەرانسە بە تایبەتی لەسەر پێکەونانی دوو وڵاتی موستەعمەرەی شام و عێراق ومانەوەی قەوارەیەکی سەربەخۆ بە ناوی کۆماری تورکیا،چارەنووسی سیاسی کوردستانیان تووشی دوارۆژێکی ڕەش و پڕەینەت کرد.تەنانەت حازر نەبوون کوردستان لە پلەی وڵاتێکی موستەعمەرەش دا بێڵنەوە،کوردستانیان بە ڕەزامەندیی خۆیان لە نێوان سێ وڵاتی شام و عێراق و تورکیا دا دابەش کرد. کوردستانی عوسمانی لە جڵدی وڵاتێکی سنووردار هاتەدەر و،لەنێو سنووری سیاسی ئەم وڵاتانە دا بە بەشێکی جیانەبۆوە و تەواوتیی ئەرزی یان قەبڵاند.کوردستان نە موستەعمەرە بوو، نە وڵاتێکی داگیرکراویش بە حێساب دەهات، دوای ئەم کارەساتە سەرانسەری خاکی کوردستانیان کردە تەواوکەری کیانی سیاسی چوار دەوڵەتی تورکیا،عێراق،سوورتا و ئێران.لەمەودوا هەر پارچەیەکی کوردستان و هەر ڕێکخراوێکی سیاسی کوردی مەردئازایی کردبا و تۆقی ئەو کیانە سیاسی یانەی لە مڵ داماڵێ با و بەو دابەشبوونە قایل نەبووبا, فەوری مۆری"تەجزیە طلب" یان بەناوچاوانیەوە دەنا وبە هەمووان سواری سەری دەبوون تا کەوڵیان لە حاجەت نەخستبا دەستبەرداری نەدەبوون.

کوردستان لە حالەتی موستەعمەرە بوونی دا دەیتوانی وەکو هەموو وڵاتانی موستەعمەرەی ئاسیاو ئەفریقا زۆرباش هەڵ بدا، زمان و فەرهەنگ و هوویەتی نەتەوەیی ببوژێنیتەوە و سەربەستی ڕاگرێ. لە بواری ئابووری،سیاسی،ئیدارەییەوە بە کوردستان ڕابگا و ئاوەدانی بکاتەوە،دوای تەواو بوونی ماوەی قەیوومەت سەرئەنجام وەکوو ولاتانی موستەعمەرەی دەوڵەتی سەربەخۆ دابمەزرێنێ.بەڵام،لە دابەشکردن و دەست بەسەرداگرتنی دا، ئاسەواریان لە وڵاتێک بە نێوی کوردستان بڕی.کوردیان لە هەرچی پێناسەی نەتەوەیی بوو داپڵۆساند،لە شیلەو ڕەواقی زمان و فەرهەنگ و مێژووی نەتەوەیی حاکم دا هەڵیان شێلا،ڕەگەز و ڕەچەڵەکەیان لەجستەی داماڵی، کردیانە هاووڵاتی یەکی دواکەوتووی خزمەتکاری ناسیۆنالیزمی حاکم.

لەم نەزمەیەدا تراژیدیای دابەشبوونی نەتەوە و ناسێونالیزمی کورد لە ناو چوار بازنەدا،"جیهانبینی نەتەوەیی"و"ناسێونالیزمی کورد" یان بە پارچە پارچەکراوی لە ناو چوار نیشتمانی بچووکی شاردارە دا قەتیس هێشتەوە. ئەو تراژیدیانە لە حاکمیتەتی درێژخایەنی"دەوڵەتە میللی یەکان" دا بە گشتی هیچ دەراوێکی ڕوونی بۆ کورد نەهێشتەوە.ڕەسمی کرانی ئەلفبای لاتینی لە تورکیا و مانەوەی پیتی عەرەبی لە ئێران و عێراق دا لە بواری فەرهەنگیشەوە کۆمەڵی کوردیی کردە دوو بەش و لێکی دوور خستەوە و ئێتر لەمەدوا نەیانتوانی لەبەر هەمە فەرهەنگی یەکانی یەکتری کەڵک وەرگرن.

ئیستعماری ئینگلیس وەکو بەهێزترین دەوڵەتی دنیای دوای شەڕ، ئەو بەڵایەی بەسەر کوردستانی هێنا،با بە دەوراری شڕی نەکرد.هێندێک دەوڵەتی عەرەبی دامەزراندن. پێشترناویان لە کوولەکەی ئەرزیش دانەبوو،ڕۆژێکێش بە خەباتی نەتەوەیی و دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆوە ماندوو نەببوون.نە سیاسەتمەداری باش و بەفامیان هەبوو،نە ڕێبەری خۆشەویست و نیشتمانپەروەر. ڕێکخراوی سیاسیشیان نەبوو.کەچی دەوڵەتی ئینگلیس بۆ ئەوەی بەیەکجاری لە ناوچەی کەنداوی فارس دا پاڵ بداتەوە. هەر لە زەمانی لورێنسی عەرەبستان را

بۆ گەشە پێدانی ناسیۆنالیزمی نایەکگرتووی چەند پارچەیی عەرەب وەخۆ کەوتبوو.چەند سەرۆک عەشیرەتێکی قووت کردبۆوە. نیزامی مەلیکی و میرنشینی بۆ دامەزراندبوون و بە پێی بەرژەوەندیی بریتانیا وڵاتی پان و پۆر و گچە گچەی لەم و لەم بۆ دابڕاندبوون و لەبەر دەستی نابوون و جلکی مەلیکی و ئەمیری پێ دەبەر کردبوون و دامودەزگای ئیداری بۆ دامەزراندبوون، ئەوانی فێری سیاسەت و وڵاتداری کرد، بەهەموو هێزی سیاسی- نیزامیشەوە لە پشت سەریان راوەستا. کوردەکان لە عێراق دا نەک هەر قایل بەو ئاڵوگۆرە نێوخۆی یە نەبوون، دەنگێشیان بە پاشایەتی فەیسەڵ نەدا،حازریش نەبوون لە ژێر باری دەسەڵاتداری یەکەی دا بمێنەوە.

کوردەکانی ویلایەتی موسڵ بە پێچەوانە، لەو زەمانی دا زەعیم و پێشەوای خۆیان هەبوو، ئەویش"شێخ مەحموود" وەک کەسایەتی یەکی ناوداری کورد، لە نێو عەشیرەتی عەرەبەکانیش دا تا بڵێی خۆشەویست بوو. "شێخ مەحموود" تەنیا بە پاڵپشتی ناسیۆنالیزمی کورد، دەوڵەتی سەربەخۆی کوردی دامەزراندبوو،بەوحاڵەش ئینگلیس هەدای نەداو وەکوو ئاغا و سەروەر بەسەریەوە وێستابوو تا حەیاتی رەشی لە حکوومەتی "شێخ مەحموود" بەبڕی دەستی لە یەخە نەکردەوە.

ب – نەخشی پووچەڵی رێبەرانی کورد لەسەر " پەیمانی سێڤر"

مەڵبەندی باشووری رۆژئاوای ئاسیا پاش شەری یەکەمی جیهانی ببوو بە مەڵبەندێکی پڕتەنگ و چەڵەمەی سیاسی. چارەنووسی وڵاتانی تازە دامەزراو مەعلووم نەبوو چیان بەسەر دێ لە پەیماننامەی سێڤەر دا ئاماژە بە دروست بوونی دوو دەوڵەتی "هەرمەنستان"و "کوردستان" لە مەڵبەندی ئاناتۆلی و ویلایەتی موسڵ کرابوو. ئەوانیش وەزعیان روون نەبوو چلۆن وەدی دێن.فەرنسە و ئینگلیس ببوونە چاوساغی دەوڵەتانی تازە دامەزراو،بەڵام هیچ دەوڵەتێکی خاوەن بریار خۆی نەکردە چاوساغی کوردەکان. لەدەریای سیاسەت دا شەپۆلی رۆژ دەی ژاندن.لەو بارودۆخە دا ئەوە رێبەرانی کورد بوون دەبوو لەسەر هەڵوێستی دەوڵەتانی گەورەی بریاربەدەست شوێن دابنێن ودەوڵەتی سەربەخۆی کورد کە"بالقوە" لە پەیمانی "سێڤر" دا دانی پێ دانرابوو بیکەنە"بالفعل"، لەسەر خاکی کوردستان دا قێت و قۆزی کەنەوە.رێبەرانی کورد دەیانتوانی وەکوو"مستەفا کەماڵ" چلۆن کۆماری تورکیای لە وڵاتێکی لەت و کوت کراو دا ساغکردەوە، ئەوانێش چەرخی مێژووی سیاسی کوردان لەسەر هێمای دامەزرانی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کورد، هەتا ئەو ساتەی بە ئاکامی دەگەیەنن خول پێ بدەن.

پەیمانی"سێڤر" لەپێش دا دامەزرانی دەوڵەتێکی کوردی لە کوردستانی ئێستای تورکیا مۆر کردبوو، لەدوایی دا بۆ کامڵ کردنی قەوارەی ئەو دەوڵەتە کوردی یە،کوردستانی"بین النهرین" یش بۆی هەبوو خۆی لەو دەوڵەتە کوردیە قایم بکا و ببنە یەک. واتە رێبەرانی کوردی کوردستانی عوسمانی لە پلەی یەکەم دا بەرانبەر بە دانەمزرانی دەوڵەتی کوردی بەرپرس بوون: رێبەرانیان "ثریا بەدرخان "و "شێخ عبدالقادر شمزینی" دوو هەڵوێست و بووچوونی جیاواز لە یەکتریان هەبوو،هەلەکەیان،نەقۆستەوە،قسەیان نەکردە یەک،ستراتێژی یەکی یەکسانیان دانەڕشت،نوێنەری رەسمی یان بە پلاتفۆرمی پەسەند کراو بۆ "کۆمیسیۆنی ئاشتی "نەنارد،کوردستانی سەربەخۆیان لەبیر

بردەوە،حازر نەبوون لە برا تورکەکانیان جیا ببنەوە! ئیختیاریان لە خۆیان بری، خۆیان بەدەستی قەزاو قەدەر سپارد،بەقسەی مستەفا کەماڵ هەڵخەڵەتان، ئەوەی بەزەرەری کورد بوو کردیان. کوردستان بێ ساحێب کرابوو، "شەریف پاشا: هەرچی کردی بە "ابتکار"ی خۆی کردی. کەسێک نەبوو نوێنەرانی پارچەکانی کوردستان لە دەوری یەک کۆ بکاتەوە، ڕاو تەگبیرێکی گشتیان نەکرد، بەهەر دوو باران: هەم لە سیاسەتی دەرەوە دا و هەم سیاسەتی نێوخۆدا دۆراندیان.

"شێخ مەحموود" لە پلەی دووهەم دا لە ئاست پەیمانی "سێڤر" بەرپرس بوو. "شێخ مەحموود" لە جیاتی ئەوەی خۆی لە "ثریا بەدرخان" و " شێخ عبدالقادر شنزینی" نزیک کاتەوە و بە هەموان ڕێگا بۆ وەدی هێنانی بەندەکانی پەیمانی "سێڤر" خۆش بکەن، خەڵکی ناوچەکانی هەورامان و سەقز و بانە ی هاندە دا لەسەر یەکگرتنەوەی دوو پارچەی کوردستانی ئێران و ویلایەتی موسڵ و دامەزرانی دەوڵەتێکی کوردی بە سەرۆکایەتی خۆی بۆ "کۆمیسیۆنی ئاشتی" تۆمار کۆ بکەنەوە.هەرچەند کاری "شێخ مەحموود" لەو بارەوە ئیجابی و کوردانە بوو،بەڵام "شێخ مەحموود" لەو بەشەدا بە هەڵە چووبوو؛ چونکە"شێخ مەحموود" بە پێی بەرگەکانی پەیمانی "سێڤر" نەیدەتوانی ئیداعای کوردستانی ئێران بکا. بەڵام، ڕێگای هەبوو هەوڵ و تەقەللای لێبراوانە بدا. ڕێبەرانی کورد سێ ساڵ ماوەیان هەبوو،بۆ چەسپاندنی مافی نەتەوەیی لە نێو دەوڵەتێکی کوردی دا پێکەوە راوێژ بکەن، بیری لێ بکەنەوە، گەڵاڵەی بۆ دارێژن، هەوڵی سیاسی و دیپلۆماسی بۆ بدن، بەڵام لەبەر چەند بەرەکیی نێوخۆیی تەسلیمی ئەمری واقیع بوون و هەموو دەرفەتە زێرین و مێژوویی یەکەیان بە فیرۆ دا.

حاشا لەوە ناکرێ "شێخ مەحموود " بەبێ ئەوەی گوێرایەڵی فەرمانی دەوڵەتی ئینگلیس بێ، ئازایانە و لێبراوانە خۆی کردە مەلیکی کوردستان و دەوڵەتی کوردی دامەزراند،ئەمەش لە نەفسی خۆیدا کارێکی یەکجار پڕبایەخ و کوردانە بوو، بهاتبا لە هەمان کاتیشدا "شێخ عبدالقادر" و "ثریا بەدرخان " لە باکووری کوردستان دا کارێکی ئەوتۆیان کردبا، ئەمجار و بێگومان بە هەر دوولا دەیاتوانی هەڵوێستی وڵاتان بگۆڕن و، چارەنووسی کوردەکان بە بارێکی دیکەدا بخەن. کەمایەسیی هەرە کاریگەری ڕێبەرانی کورد ئەوە بوو لە کون کاژێری سیاسەتی نێو نەتەوەیی و مشت و مری دەوڵەتە گەورەکان بۆ پچرینی بەش میراتیان لە ئیمپراتوری عوسمانی، بەرادەی پێویست شارەزا نەبوون. راوێژکاری سیاسی ئەوتویان نەبوو ڕێنوێنێیان بکا و، پێیان بسەڵمێنێ کە کوردەکان تەنیا لە دارشتنی پلانێکی سیاسی هاوبەشیان دا و بەخۆ نزیک کردنەوەیان لە ستراتیژیی دەوڵەتە گەورەکان دا شانسی دامەزرانی دەوڵەتێکی کوردیان بۆ دەرخسێ. لەمەش زیاتر بۆیان نێیە لەسەر مەسەلەی رزگاری نەتەوەیی یان بیر لە شتی لاوەکی بکەنەوە و خۆیانی پێوە ماندوو بکەن.

"شێخ مەحموود" لەوە دا لە ئینگلیس لەبەر چی لەسەر یەکگرتنەوەی موسڵ و کەرکووک و بەستنەوەیان بە دەوڵەتی تازەی عێراق ئەوەندە پێ دادەگرێ، سەری سوور مابوو.ئەگێنا بۆ "شێخ مەحموود" دەرفەتیکی لەباری تریش رەخسابوو، دەستی دەدا لە وەختی دا بەقسەی "سمکۆ" سمایل ئاغا بکاو، خۆی لە جەزبەی سۆزی ئایینیی عوسمانییەکان و نیزیکایەتی لە مستەفا کەماڵ دوور بخاتەوە، لەسەر شێوەی حکوومەتێکی خودموختاریی کوردی لە نێو قەوارەی عێراق دا لەگەڵ دەوڵەتی ئینگلیس پێک بێت.لەو زەمانی دا هەڵوێستێکی بەم جۆرە، کنجاوترین شێوەی چارەسەری مەسەلەی کورد لەم بەشەی کوردستان دابوو.ئینگلیس بە ناردنی "سمکو "بۆ لای "شێخ مەحموود "لە رۆژی کریسمەسی ١٩٢٢ی زایینی دا پلاتفۆرمێکی بە ناوی دەوڵەتی بریتانیا و حکوومەتی پاشاییەتی عێراق بە :شێخ مەحموود " راگەیاند، بۆ

یەکەم جار باسیان لە حکوومەتێکی کوردی لە گەڵ دا هێنابووە گۆڕێ :

حکوومەتێکی کوردی لە نێو سنوورێکی دیاری کراو دا دابمەزرێین، بۆ تەنزیمی پێوەندی نێوان حکوومەتی کوردی و حکوومەتی عێراق نوێنەر بنێرنە بەغدا". (بروانە کتیبی کردها،ترکها،عربها،ادمونز،لاپەڕەکانی ٣٤٠ و ٣٤٢ و یاددشتەکانی شێخ لەتیف، لاپەڕەی ١١٠ و مێژووی کورد. کریس کوچیرا، بەیاننامەی ئینگلیس لە نویلی ١٩٢٢ ، لاپەڕەی ١٢٣)

" مستەفا پاشا یامولکی" تەنیا کەسێک بوو لە تشرێنی یەکەمی (ئۆکتۆبری)١٩٢١ی زایینی دالە "چهریق" پێوەندی بە سمکووە گرت، داوای لێ کرد لە جیاتی شەر لە گەڵ ئێران، یارمەتیی کوردەکانی باکوور بدا و بە هەمووان نەیەڵن "مستەفا کەماڵ"بەسەر کورد دا زاڵ بێ. ئەمەش بەجێ ترین هەڵوێستی سیاسی بوو کە "سمکو" لەو سەربەندەی دا دەیتوانی رچاوی بکا.بەڵام "سمکو"حازر نەبوو بە خاتری ئەو یارمەتییەی کەلە "مستەفا کەماڵ" وەردەگرت پردی نێوان خۆی و مستەفاکەماڵ بروخێنێ! لەحالێکدا سمکو دەیتوانی لەسەر رێنوێنی یەکانی مستەفا پاشا،،بە هانای "شێخ عبدالقادر" و باقی رێبەرانی کوردەوە بچێ و،لەو خەیاڵات و متمانە بێ جێ یانەی بە مستەفا کەماڵی دەکرا، بیان هێنیتە دەر.ئەوەی لەو کاتی دابۆ "سمکۆ" بەرهەمدارتر بوو، خۆ زیاتر نزیک کردنەوەی لە سلێمانی بوو تا دیاربکر.لەو سەردەمەی دا نەک هەر"سمکۆ"، بەڵکوو ئەرکی هەموو نیشتمانپەروەران و رووناکبیرانی کورد ئەوە بوو بۆ وەدی هێنانی دەوڵەتێکی کوردی – هەرچەند سنوورەکەشی زۆر بەرتەسک بوو – "پەیجووری"ی "پەیمانی سێڤر" بکەن و لە پشتی رابوەستن.بەڵام، سمکۆش لە قالبی رێبەرێکی کورد دا هەر لە پاڵ خۆی دا پیشی دەخوادرەوە، زیاتر هزر و بیرەکەی لە چارەنووسی سیاسی خۆی دا هیلاک و شەکەت کردبوو:

"داخوا رۆژێک دێ داخی خۆی بە عەجەمان برێژێ و تۆڵە بستێنێ؟!

ج – پێگەیشتنی ناسیۆنالیزمە ستەمکارەکان

پاش شەڕی یەکەمی جیهانی،وێرای دروست بوونی هێندێک وڵاتی تازە لە باشووری رۆژئاوای ئاسیا،تێئوری دەوڵەتداریی ئینگلیس و فەرنسە کە لەسەر پاژێی "دەوڵەت – نەتەوە" هەڵ دەخولا،بوو بەباو.بەتایبەت لەو زەمانی ڕا ئینگلیس سیاسەتی ستراتێژیکی خۆی تەواو سەرو بن کرد. دەستی لە دواکەوتوو راگرتنی وڵاتان هەڵگرت.ئەو هەلە بۆ وڵاتانی تورکیا،ئێران،عێراق وسووریا رەخسا خێراتر لە وڵاتانی دیکەی ئەو مەلبەندە، تێزی حاکمییەتی "دەوڵەت – نەتەوە" بێننە بەرهەم.هێندەی نەخایاند دەوڵەتەکانیان،ئیدئۆلۆژیی ناسیۆنالیزمی فەرمانرەوای تورک،فارس عەرەب یان کردە گۆپاڵ و قۆڵەچۆماغ وسەر و پوتراکی گەلانی ژێر دەستیان پێ تێک دەکردنەوە.

ناسیۆنالیزمی تورک

ضیاءگالوبی" کورد،بە ئیکهام وەرگرتن کۆمەڵناسی"دورکیم"تێزی ناسیۆنالیزمی تورکی دارشت،میللەتی عوسمانی مرد و میللەتی تورک لە دایک بوو.

(تورانچینی)(زارەفاند)ودەرکەوتن،ئایدیۆلۆژیا و بەرنامە، وەرگیر ئەبووبکر خۆشناو،لاپەرەی ٢٨)مستەفا کەماڵ لە ساڵی ١٩٢٣ی زایینی یەوە نیزامی خەڵفەت و سەڵتەنەتی رامالّی، دەوڵەتی عوسمانی هەڵوەشاند،کۆماری تورکیاو دەوڵەتی تورکی دامەزراند.نەتەوەی تورکی کردە حاکم،گۆتیان سەران سەری ئاسیا مالّی تورکانە! لە مارسی١٩٢٤ی زایینی دەستیان بە قوتابخانە و کۆڕ و بڵاوکراوە تەریقەتە ئایینی کان داهێنا، نوای کوردستانیان لە کتیبی مێژوو و جوغرافیا دا سڕیەوە،مێشکی قوتابی یان بە تورک و رەگەزی تورک زاخاودا،هەر ئەفەندییەکی خۆی بەتورک لە قەڵەم نەدابا،بە کارمەند و مووچەخۆر وەرنەدەگیرا! (بروانە شۆڕشی نەتەوەی کورد لە تورکیا،نووسینی ئیحسان نووری،وەرگێرانی جەمیل رۆژبەیانی،لاپەرکانی ١٩و ٢٠) لە ماددەی ٨٩ی قانوونی ئەساسیی تورکیا دانەگونجابوو : "لە وڵاتی کۆماری تورکیادا هیچ کەمایەتی یەک نییە" (بروانە کردها،کندال نزان،عصمت شریفوانلی،مصطفی نازدار،بقلم ماکسیم رودنسون،وەرگیرانی ابراهیم یونسی لاپەرەی ٣٨)

مستەفا کەماڵ بۆ خزمەتی ناسیۆنالیزمی تورک لە خۆی پرسیاری کرد:

"بۆچی وڵاتانی باڵکانمان لە دەست دا" هەر بۆ خۆشی وەڵامی دەداتەوە و دەڵێ:

"لەبەر ئەوە بوو وڵاتانی باڵکان ئوسڵاویەکان فێری ئوسلوبی لێکۆڵینەوە و لێ وردبوونەوە ببوون.لە سەر زمان و فەرهەنگ و تایبەتمەندی یەکانی خۆیان توێژینەوەی بە نرخیان کرد،خەڵکیان وشیار کردەوە، شعووری نەتەوەیی یان گەشە پێدا،ئەمجارە ڕاپەرین و خەبات دژی سوڵتەی ئیمپراتوریی عوسمانی یان وەرێخست" (دوکتور ئیسماعیل بیشکچی،کردستان مستعمرە مشترک چند دولت،برگردان ع.بابان،چاپ اول سوید ١٩٦٦، بروانە جوهر مسالە کرد،تقسیم و توزیع کردستان،لاپەرەی ٥١)

بیرو بۆچوونی و هەڵوێستی مستەفا کەماڵ بە کردەوە لە ژێر حاکمییەتی کۆماری تورکیا دا دەڵاقەی هەناسە کێشان و خۆناسیی لە نەتەوەکانی غەیری تورک،بە تایبەتی لە نەتەوەی کورد قەپات کرد.
ناسیۆنالیزمی تورک بە داوای تێک شاندنی شۆڕشی ئارات لە ساڵی ١٩٣٠ زایینی دا بە قەولی خۆی، ناسۆنالیزمی کوردی لە گۆڕنا، بە کردەوە،تورکی کردە ئاغا و ئەربابی وڵات. گەلانی غەیرە تورکیان کردە غولام و خزمەتکار؛ تواندنەوەی کورد، کۆچی ئیجباری،کاول کردنی گوندە ستراتیژی یەکان،هەڵتەکاندنی ژیانی خەڵک،بوو بە سیاسەتی رەسمیی ناسۆنالیزمی دەسەڵاتداری تورک.تورکان جارِیان دانابێ لە تواندنەوە بترسێنن. کوردەکان بە رەگەز توورانین، زمانەکەیان بێجگە لە تورکی کۆن و فارسی و عەرەبی و هەرمەنی شتێکی دیکە نییە. (بروانە کردها. کندال نزان،عصمت شریفوالی، مصطفی نازدار،لاپەرەی ١٩٨)

ناسیۆنالیزمی ئێرانی

لەسەدەی نۆزدە دا حکوومەتی قاجار و رووناکبیرانی ئێرانی لەسەر "نەتەوە" و"مسائل ملی" هیچ روانگەیەکی روونیان نەبوو."

مستشارالدولە"یەکێک لە رووناکبیرانە بوو، غیرەتی وەبەر خۆی ناوە، بۆ یەکەم جار لە ریسالە سیاسی یەکەیدا لە سەر پێوەندی

ئۆرگانیزمی "ئیرادەی خەڵک" و "نەتەوە"و "دەسەڵاتی دەوڵەت" داوە. مستشارالدولە بێ ئەوەی فەرقێک بە مقوولەی:خەڵک و نەتەوە"بکا،لە پشت تیزی دەسەڵاتی دەوڵەت لە ئیرادەی میللەتەوە سەرچاوە دەگرێ،راوەستا، بەخاتری دەربڕینی ئەو بیرو باوەڕش بوو لە قەزوین زیندانی کرا،هێندەیان بە سەر وگوێلاکی دادا،تا بینایی یان لێ برێ. بیروڕای مستشارالدولە و رووناکبیرانی لە بابەتە بوو،ئاگری شۆڕشی مەشرووتەی (١٩٠٥ – ١٩٠٩ز) بەرپا کرد و، نیزامی دەسەڵاتی یاسایی لە ئێران دامەزرا.بۆ یەکەم جار ئیستلاحی "نەتەوە" لە قانوونی ئەساسیی ئێران دا جێی خۆی کردەوە.لە ئەسلی ١١ی قانوونی ئەساسیی دا هاتبوو:

هەر ئەندامێکی مەجلیس دەبی بۆ دیفاع لە ئەوسوولی سەڵتەنەت و پشتیوانی لە مافی میللەت و ئەو شتانەی پێوەندی یان بە قازانج و بەرژەوەندیی دەوڵەت و نەتەوەی ئیرانەوە هەیە سوێند بخوا.

(آزربایجان در ایران معاصر،تالیف دکتر تورج اتابکی،ترجمه محمد کریم شراق، ایرانیان، یک ملت. یا یک اهالی اند. لاپەڕەکانی ٣١ تا ٣٣)

بەپێی قانوونی ئەساسی هەموو ئێرانی یەک بە" خەڵکی ئێران"و ئەندامی یەک نەتەوە "نەتەوەی ئێران"ناسران و، هاووڵاتی یەتی و نەتەوەیی کرانی ئێران جل و بەرگی قانوونی پێ دەبەر کرا.بە دوای قانوونی کردنی "نەتەوەی ئێران" مەیدان بۆ خۆناساندنی هیچ نەتەوەیەکی دیکە جیا لە"نەتەوەی ئێران" لە ئارادا نەما.

ئیدەی ناسیۆنالیزمی ئێرانی،لە کاتی بەستنی " پەیمانی سێڤر"و، هەڵگیرسانی شۆڕشی ناسیۆنالیستیی کورد بە سەرۆکایەتیی سمکۆ و حوکمداری "شیخ مەحموود" لە هەرتی فریکە بوونی خۆی دابوو. سیاسەتی ستراتێژیی بریتانیا کە لە هێنانە سەرکاری حکوومەتێکی بەهێز و رێزلێنان لە سەروەریی خاکی ئێران دەوری سەرەکی دەگێرا،هۆی ئەوە ناسیۆنالیزمی ئێرانی گەشە بکا و دەور هەڵگرێ و ببێتە حاکم.

سیاسەتمدارانی ناسیۆنالیستی ئێران لەو زەمانیش دا نییەتیان لە ئاست چارە نووسی سیاسی کوردان زۆر ناپاک بوو. کوردیان پێ میللەت نەبوو، خاکی کوردستانی عوسمانیشیان بە هێ ئێران دەزانی. شازادە" نصرت اللە فیروز" وەزیری دەرەوەی ئێران هیچ هەوڵێک نەما بۆ هەڵوەشاندنەوەی رێککەوتننامەی سێڤر بە کاری نەهێنێ، بۆ کونفرانسی ئاشتی نووسیبووی:

"[کوردەکان]...قەت نەیانتوانیوە ببنە نەتەوە،بە دووریش دەزانن ببنە خاوەنی سنووری سیاسی تایبەت بە خۆیان". (اسناد محرمانە وزارت خارجە بریتانیا، لاپەڕەی ٢٢٢)

هەر لە وەختەشدا بوو، شازادە سولیمان میرزا، لە مەجلیسی شورای میللی دا دەڵینگی لە حکوومەتی "شێخ مەحمود "هەڵکرد و گوتی:

"کوردەکان لە هەموو کەس باشتر دەزانن ئێرانین، "شێخ مەحموود" هەر ئیددیعایەکی بیشی کات لە خەیاڵ پڵاو بەلاوەتر نییە" (تاریخ بیست سالە ایران جلد دوم. مقدمات تیبیر سلطنت. حسن مکی، لاپەڕەی ٢٧٤)

ناسیۆنالیزمی ئێرانی پاش سەری یەکەمی جیهانی لەسەر دوو لاقان پێی هەڵگرت: ئێرانیگەری لە ئیدیۆلۆژی دا و، دەوڵەتی بەهێزی ناوەندی لە مەیدانی کردەوە دا. دەوڵەتی بە هێزی رەزاخان بە پاڵپشتی مێژووی ئێران و زمانی فارسی بوو،بناغەی ناسۆنالیزمی ئێرانی دارشت. (شاهرخ مسکوب، کتاب باستان و ادبیات و سرگذشت اجتماع،تاران ٣٧٣/١٧،لاپەڕەی ٣١)

ڕووناکبیرانی ناسیۆنالیست، لە "ملک الشعرا"ی نیشتمانپەروەرەوە ڕا بگرە تا دەگەیشتەوە ئێرانچێتیی"کسروی، تویژێکی ئاراستە کراو بە ئیدەی ناسیۆنالیزمی تۆخی ئێرانی بوو. ئەمانە بۆ سەقامگیر کردنی حاکمییەتی ناسیۆنالیزمی ئێرانی، لە پشت دەوڵەتی بەهێزی ناوەندی راوەستان و ڕێگا خۆشکەری بوون. تاق و لۆق کەسانی وەکوو "میرزاعیشقی" پەیدا دەبوو دەخوی ڕانووسێ و لە بەرامبەر رەزاخان دا(سەردار سپە) بکۆخێ. سەردار سپە لەو زەمانی دا بە "باوکی میللەت" ناوبانگی رۆیبوو. بەڵام میرزادەی عیشقی ئازایانە نەفرتی خۆی لە باوکی میللەت دەربڕی و گوتی:

پدر ملت اگر این بی پدر است

به چنین ملت و گور پدرش باید خندید

"ملک الشعراء بهار" لەو ڕووناکبیرانە بوو، خەونی بە هاتنە سەرکاری حکوومەتێکی دیکتاتورەوە دەدی و دەی گوت:

... دیکتاتور یان حکوومەتیکی بە هێز و شتێکی لەو بابەتانە، هەر من وام بیر نەدەکردەوە، ئەو بیرو بۆچوونی چێنیکی فامیدە و شارەزای وەزعی ئەو زەمانی بوو، هەموویان ئەوەیان گەرەک بوو... وەختێک رەزاخانی پەهلەوی هاتە مەیدان، منیش بروایەکی تەواوم بەو ئینسانە تازەکارە و ئازا و بە توانایە هێنا" (شاهرخ مسکوب،کتاب داستان و ادبیات،لاپەرەکانی ٢٦ و ٢٧)

حکوومەتی بەهێزی رەزاشا هەرچەند داخوازی و ئاواتی ڕووناکبیرانی لیبراڵی ئێرانی وەدی هێنا، بەو حاڵەش وەخۆی نەگرتن. زۆربەی ئەوانەی ڕێگای ئیدئۆلۆژی یان بۆ هاتنە سەرکاری تەخت کردبوو، بە کوشتن و زیندانی کردن و دوور خستنەوە، لە خۆی تەکاندنەوە.

رەزاشا بۆ یەکرەنگ کردنی هەرچی زیاتر تەک نەتەوەیی کردنی ئێران، لە ڕێبەندانی ساڵی ١٣١٦ی هەتاوی دا ئیدارەیەکی بە ناوی " سازمان پرورش افکار" دامەزراند. لە پەیرەو کردنی سیاسەتی شووینستانەی دا دەیان هەزار کوردی لە کوردستان هەڵقەند، لە مازەندەران و خوراسان و ناوەندی ئێرانی پەستاوتن، بە ئەنوەست تورکەکانی لە جێگای ئەوان دانا، بەو کارە لە نێوان دوو نەتەوەی دراوسێ ئاگری دژایەتیی قەومی خۆش کرد.

بە گشتی زۆربەی ئەو ڕووناکبیرانەی بیرو رای لیبراڵی و چەپییان هەبوو، رەوتی ناوەندناژۆیی یان خێراتر کرد. بۆ لابردنی کەند و کۆسپی سەر ڕێگای پێشکەوتنی وڵات و بۆ هێنانە بەرهەمی ئیرادەی یەکگرتووانەی خەڵک و سەربەخۆیی "نەتەوەی ئێران" پشتیان بە حکوومەتی ناوەندناژۆیی رەزاشاوە بەستبوو.

دوو گۆڤاری"ایرانشهر" و "آیندە"بیوونە پێشەنگی برەو پێدانی بیری ناسیۆنالیزمی ئێرانی."ایرانشهر" بۆ زیندوو کردنەوەی مێژوو و فەرهەنگی کۆنی ئێرانیان قۆڵی لێ هەڵکرد بوو، گۆڤاری "آیندە"ش لەسەر یەکپارچەیی خاک و بە ئێرانی کردنی هەموو ئێرانی یەک لە نێو میللەتی ئێران دا گەلاڵە داڕێژ بوو. "محمود افشار" کۆڵکە تیئۆریسیەنی ناسیۆنالیزمی ئێرانی، کەرەسەی بە هێزی یەکگرتوویی فەرهەنگی و سیاسی ئێران. لە سەرانسەری کردنی زمانی فارسی دا دەبینێتەوە و رەنگی نەتەوەیی یان پێ هەڵ دێنی:

"مەبەستمان لە یەکگرتوویی نەتەوەیی ئێران، یەکگرتوویی سیاسی،ئەخلاقی و کۆمەلایەتیی ئەو کۆمەلە خەڵکەیە کە لە نێو سنووری ئێستا ولاتی ئێران دا دەژین. ئەم وتەیەش هەڵگری دوو شتە: پاراستنی سەربەخۆیی سیاسی و تەواویەتیی خالی ئێرانە. یەکگرتوویی نەتەوەیی زەمانێک مسۆگەر دەبێ کە زمانی فارسی لە سەرانسەری ولات دا پنج داکوتێ. جیاوازی لیباس و ئەخلاق وشتی لە بابەتانە لە ناوچەکان دا گەڵگیرین. پاشاگەردانی نەمێنی،لە مابەینی کورد ولۆر و قەشقایی و عەرەب و تورک و تورکمەن و هتددا،فەرق دانەنرێ،هەرکەس لە خۆیەوە جل وبەرگێک نەپۆشێ و بە زمانی خۆی قسە نەکا،دەو باوەرە دابن هەتا لە بواری زمان،ئەخلاق،جل و بەرگەوە یەکگرتوویی نەتەوەیی نەیەتە دی، سەربەخۆیی سیاسی و تەواوەتیی خاک لە خەتەر دەکەون...

کەوابوو دەبێ هەمووماں بەگیان و دڵ بخوازین و هەوڵ بدەین زمانی فارسی لە سەرانسەری ئێران دا رەسمیەت پەیدا بکا و بەرە بەرە جێ بە زمانەکانی بێگانە[!] لێژ بکا.تا قوتابخانەی سەرەتایی لە هەموو شوێنێک نەکرێتەوە و یاسای پەروەردەی گشتی رێگا بۆ خوێندنی ئیجباری و خۆرایی خۆش نەکا، ئەو کارەش سەر ناگرێ. (آذربایجان در ایران معاصر،تالیف دکتر تورج اتابکی،ترجمه محمد کریم شراق، سیاست تمرکز گرایی،لاپەرەکانی ٦٦,٦٧,٦٨,٦٩)

"عارفی قەزوینی" لە کۆپلە شێعرێکی دا شوێن پێی "مەحموودی ئەفشار" هەڵ دەگری و هەل دەکوتێتە سەر زمانی تورکی و دەڵێ :

زبان ترکی از برای ازقفا کشیدن است

صلاح، پای این زبان، ز مملکت بریدن است

دواسبە با بازبان فارسی. از ارس پریدن است

نسیم صبدم خیز

بگو بە مردم تبریز

کە نیست خلوت زرتشت

جای صحبت چنگیز

(آذربایجان در ایران معاصر،تالیف دکتر تورج اتابکی،ترجمه محمد کریم شراق، سیاست تمرکز گرایی،لاپەرەی ٦٨)

لەسەریەک رەزاشا ئەوەی رووناکبیران چاوەروانیان دەکرد بۆی وەدی هێنان. رەزاشا لە بەرنامەی ئاموزش دا، قوتابخانەی بە سەبکی نوێ کردەوە و جێی بە مەکتەبە ئاپینی یەکان لێژ کرد. بۆ یەکەم جار کتیبی دەرسی بە زمانی فارسی لە چاپ دران، خوێندن بە زمانەکانی دیکە قەدەغە کرا. فارسی نەک هەر بوو بە زمانی میللی ئێران، هەرچی زمانی قەومی بوو مەنع کران. ئیزنیان بە کەس نەدا بێجگە لە بەکار هێنانی زمانی فارسی کتیب و رۆژنامە بە زمانەکانی دیکە لە چاپ بدەن. بەدەستووری سەرۆک وەزیر" فروغی"(لە پووشپەری١٣١٤ی هەتاوی) بنیاتیکی نوێ یان بە ناوی "فەرهەنگستان" کردەوە، ئەرکی ئەو بنیاتە خاوێن کردنەوەی زمانی فارسی و دانانی وشەی نوێ بە

جێی وشەی بێگانە لە نێو زمانی فارسی دابوو. (آذربایجان در ایران معاصر،تالیف دکتر تورج اتابکی،ترجمە محمد کریم شراق، سیاست تمرکز گرایی،لاپەرەی ٧٠)

بەم جۆرە یەکگرتوویی نەتەوەیی لە قالبی "نەتەوەی ئێران" و "زمانی فارسی" دا ڕەگی داکوتا،ئێتر لە مەودوا سایەی ئیدئۆلۆژیی ناسیۆنالیزمی ئێرانی باڵی بەسەر وڵات دا کێشا. بە تاوانی خەیانەت و تەجزیەتەڵەبی بێرەحمانە سەرکوت دەکرا.

ستراتیژی دەوڵەتە گەورەکان پاڵپشتی ناسیۆنالیزمی حاکم

دوو دەوڵەتی ئیستعمارگەری ئینگلیس و فەرانسە بە داهێنانی تێزی دەوڵەت – نەتەوە،سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبر لە شوورەوی و کاردانەوەی تێزی لێنین بۆ پشتگرتنی بورژوازیی میللیی وڵاتانی جیهانی سێهەم بوونە هۆی ئەوە ناسیۆنالیزمی عەرەب و تورک زۆر خێرا گەشە بکەن. دەوڵەتە بە هێزەکان و دەوڵەتە ناسیۆنالیستەکان بەرژەوەندیان لێک گرێدرا.کاردانەوەی ئەو وەزعییەتەش پەرەگرتنی خەباتی رزگاریخوازانەی نەتەوەیی لە سەرانسەری کوردستان دا بوو، ئەویش دوو لاڕا؛ جیهانی و ناوچەیی پەلاماریان دا.
"سمکۆ" لەو ڕێبەرە کوردانە بوو،زۆر دەخۆی نووسا،عەتفی دەوڵەتی ئینگلیس ڕاکێشێ، بەڵام لەو تاقیکاری یەدا تێ شکا."سمکۆ" دوای ئەوە هومیدی بە ئینگلیس نەما، پێوەندی بە سۆڤیەتەوە گەت؛ حاز بوو لە بەرامبەر پشتیوانیی دەوڵەتی سۆڤیەت دا، کوردستان رزگار بکا و بیخاتە ڕێژ سێبەری ئەو کەمپە."سمکۆ" لەو کارەش داسەر نەکەوت. چۆنکە لەو گێژاوە سیاسی یە و، ئەویش لە نێو سێ سنووران دا بێ نەوا مابۆوە، سەری لێ ئەستوور ببوو، هێچ ڕێگایەکی تری بۆ نەمابۆوە. ئەو وەزعە ناچاری کرد لە مەجبووریان خۆی تووشی داوێک بکا کە رەزاشا بۆی نابۆوە. عەیبی سمکۆ ئەوە بوو کورد بوو، لە شاخ و داخی کوردستان گیرسابۆوە، لەبەر ئەوەی نەیدەتوانی تەماح وەبەر هێچ دەوڵەتێک بنێ،قسەی نەدەرۆیشت،دەنا لە عەقڵ و شعوور و زرینگی و سیاسەت دا هیچی لە رەزاخان کەمتر نەبوو، فەرقیان هەر ئەوەندە بوو،"سمکۆ" بێ پشت و پەنا بوو، بەڵام ئینگلیس و سۆڤیەت لەسەر خۆ نیزیک کردنەوەیان لە رەزاشا کێ بەرکێ یان بوو.
هەرچی زەمان دەگوزەرا، مەسەلەی کوردیش بە گرێ و گۆڵتر دەبوو، جووڵانەوەی رزگاریخوازیی نەتەوەیی لەهەر پارچەیەک دا رووی دابا، وەک ئەوە وابوو کە لە هەموو پارچەکان رووی داوە.فەرقی پێ نەدەکرا. بەهەمووان تێی رۆدەهاتن.کاتێک پێشەوا قازی دوای برانەوەی شەڕی دووهەمی جیهانی، کۆماری کوردستانی دامەزراند،هەرچەند کۆمارەکەش لە نێو بەشێک لە خاکی کوردستانی ئێران دامەزرابوو،خودی پێشەواش لە چوارچێوەی قانوونە ئەنجوومەنە ئەیالەت و ولایەتەکان دا مافی کوردان بچەسپێنێ،کە چی ئینگلیس و عێراق و تورکیا،تەنانەت لە دەوڵەتی ئێرانیش بۆ رووخانی کۆماری کوردستان پشوو سوارتر بوون و پێکەوە گەڵاڵەی هاوبەشیان بۆ تێکەوە پێچانی دادەڕشت. بێجگە لەمانەش دەوڵەتی ئێران بۆ کۆنترۆڵ کردن و تەنگەبەر هێشتنەوەی ژینگەی کۆماری کوردستان دوو سەرلەشکر و دوو تیپی لە شاری سەقز دانابوو؛تالە نیزیکەوە پلانی هێرش بۆ سەر کوردستان داڕێژن.هاوکات لە گەڵ ئامادە باشی ئەرتەشی ئێران هەوڵنێری "رویتر" لە بەغدا رایگەیاند،عێراق دوو بەش لە سێ بەشی هێزی هەوایی و چوار لەشکری ئەرتەش وحەوت هەزار ژاندارم و سێ هەزار

چەکداری کوردی، هێناوەتە سەر سنووری ئێران و عێراق.هەموو شوێنە حەستەمەکانی ئەو ناوچەیان داگرتبوو.لەسەر پێشنیاری دەوڵەتی عێراق کە خوداسا سیاسەتی دەوڵەتی ئینگلیسی دیکتە دەکردەوە،دوای ئەوەی سێ قۆڵی پەیمانی نیزامیان بەست، بەهاوکاری یەکتر سەرانسەری کوردستانی ئێران وعێراق و تورکیایان لە ژێر چاوەدێری توندی خۆیان دا راگرت.

هەڵویستی رەسمیی سێ دەوڵەتی هاوپەیمان، (سۆڤیەت،ئینگلیس و ئامریکا)لەسەر ئەوە لە دژی دامەزرانی کۆماری کوردستان بوون،قسەی تێدا نەبوو.هەرسێکیان لە بەرامبەر رێزلێنان لە سەروەریی خاکی ئێران دا بە قەرا یەک بەرپرس بوون. پێشەوا لە چاو ئەو لەندەهۆرانە لوتکەوانێک بوو لە نێو ئوقیانووسێکی خرۆشاو دا سەوڵەی لێدەدا!!. لەوە بترازێ. کەم و کوری یە سیاسیەکانی پێشەوا زۆر لەوە لەرێتر بوون، کۆماری کوردستانیان پێ رووخابا. هیچ دەوڵەتێک فریای کۆماری کوردستان نەهات.لە حالێکدا دەوڵەتە گەورەکان بۆ نفووز پەیدا کردن لە نێو ئێران و دامەزراندنی پێوەندیی دۆستانە و پشتیوانی کردنیان لە حکوومەتی حەمەرەزاشا، بەرۆکی یەکتریان دادەدڕی.

د.چارە نووسی ناسیۆنالیزمی کورد

کۆی هۆیەکانی شکستی شۆرش و خەباتی نەتەوەیی لە کوردستان هەمووی ناگەرێتەوە سەر رۆلی مێژوویی رێبەرەکانیان. ئاماژەشمان بەو فاکتۆرانە کرد کە رێبەرانی شۆرش بە تایبەتی لە رێکخستن و مودیرییەت و جیهانی بینیی سیاسی یان دا کەم و کۆریان هەبووە.بێ لەمانەش سێ عامیلی سەرەکی وەک: "هەلکەوتی جوغرافیایی" و "سورشتی شاخاویی کوردستان" و ناتەبایی وەزعییەتی ستراتیژیکی "کوردستان"، چەرخی کارەساتی مێژووی کوردستانیان بە زیانی خەڵکی کوردستان خولاندۆتەوە.

هەلکەوتی جوغرافیایی: هەر لە کۆنەوە بۆ دانیشتوانی کوردستان مایەی نەگبەتی بووە.هەر شەڕ و هەڵاو بەزمێکی لە نێوان ئیمپراتورانی رۆژهەڵات ورۆژئاوا و باشوور و باکووری گۆی زەوی دا رووی دابا ولە باشووری رۆژئاوای ئاسیا دا پێکەوە تێک گلابان، کوردستانیان بە پانەوە وەبەر خۆدەدا و لە پەروپۆیان دەخست ولە ماڵ و حالیان دەکرد و سەرووەت و سامانی وڵاتەکەیان لێ بە تاڵان دەبرد. بە واتایەک یاسای ژیانی ئاسایی خەڵکی کوردستانیان لە شەر و کوشتار و وێرانی داساغ کردەوە. بە هۆی نەبوونی ئەمنیەت و ئاسایش، مێشکەکان نەدەحەسانەوە، نبووغ و ئیستیعدادەکان لە خزمەتی گەشە کردنی کۆمەڵ دا ئەو جۆرەی کە پێویست بوو گەشەیان نەکرد. کۆمەڵ لە قۆناغی خۆیدا پەروەردە نەکرا و بەرەو پێش نەچوو، وڵات هەروا خاپوور مایەوە، ئاوەدانی ژیانی شارستانی یانە زۆر درەنگ رەنگ و روخساری کوردستانیان گۆڕی و لە کاروانی پێشکەوتن بەجێ ما.

لە بوارێکی دیکەشەوە کوردستان چۆنکە پاڵی وەدەریا نەدابوو، زیانێکی قورسی بە دانیشتوانی گەیاند و لەسەر دواکەوتوویی کوردستان و دامەزرانی حکوومەتیکی سەربەخۆی کوردی شوێنی دانا. خەڵکی کوردستان لەبەر ئەوە دەستیان بەدەریای ئازاد رانەدەگەیشت، نەیاندەتوانی راستە و خۆ لە گەڵ وڵاتانی پێشکەوتوو پێوەندی بازرگانی دامەزرێنن. ئەمەش بووە هۆی ئەوە رەوتی سەرمایەداری لە کوردستان بە لاوازی فرچک بکری شیوەی بەرهەم هێنان لە ئاژەڵداری و کشت وکاڵی سوننەتی نەترازێ. خەڵکی کوردستان لە بازەرگانی دا دەست و پەل بەستراو بوو.

لە ئـاڵوویری شتومەک و فرۆشـی بـەرونیوی ولاتەکەیـدا سەربەست نـەبوو بـەمیلی خـۆی مشتری بدۆزیتـەوە. موحتـاجی دەستی بازەرگانـان و بـازاری ولاتـانی دراوسـێ بـوو. بەتایبـەتی دوایـی دابـەش کردنـی کوردسـتان، سیسـتمی ئـابووری کوردسـتان لـە بەسـترانەوەی زۆرەملانـەی بـە نیزامـی سـەرمایەی حـاکم دا بـەجۆرێک پـەرپووت ببـوو ئیمکانـاتی "بـالقوە" و کانگـا ژێـرزەوی یـەکان لـە خزمـەتی مـودنیزە کردنـی سیسـتمی دەوڵـەت – نەتـەوە دا راگیـران. کێشـانەوەی سـەروت و سـامان بـۆ دەرەوە و هـەزاران بـایی کردنـی بەرهـەمی کوردسـتان، بـووە هـۆی ئـەوە ژیـان و گـوزەرانی خەڵک لە شۆرزەیی و دواکەوتوویی دا بمێنێتەوە.

کوردسـتان ولاتێکـی شـاخاوی پـان و بەرینـە، وێـرای ئـەوە کـە سروشتیکی سنووور دا ئـەو ولاتـەی لـە ولاتـانی دەوروبـەری خـۆی جیـا کردۆتـەوە، بـەو حالـەش ملـی بـۆ یـەکگرتوویی نیشـتمانی رانەکێشـاوە. خـاکی کوردسـتان لـە نێـو مەڵبەنـدی جۆراوجـۆردا خـەملاوە،رووبار و چیـا و دۆڵ و دەرە، هۆکـاری سـەرەکیی دروسـت بـوونی ئـەو مەڵبەندانـەن. هـەر مەڵبەنـدەی هێنـدێک کەرەسـەی خـۆیی تێـدا رسـکاوە، لـە کۆمـەڵێک ئینسـانی هـاوخوێن، سـەدان هـۆز و عەشـیرەت سـەریان هەڵـداوە و لـەو مەڵبەنـدە دا حاواوانـەوە.لـە رەوتـی سـەرهەڵدانی حاکمییـەتی خـۆی جێـی لـە نێوبەنـدەی مەڵبەنـدەکان دا، نیزامـی میرایـەتی شـکڵی گرتـوە. زەمانێـک وای لێهـاتوە کوردسـتان لـەنێو زیـاتر لـە پـەنجا میرنشـین دا دابـەش کـراوە. هـەر میرەی لـە جێـی خۆیـدا پاشـایەک بـووە، سـەری بـۆ هـیچ پاشـایەکی تـر دانەنوانـدوە. لـە نێـو میرانـی کـورد دا، تـەنیا ئـەمیر بـەدرخان یـان لـێ هەڵکـەوت کـە سـنووری میرایـەتی یەکـەی بەزانـد و بـە لێـک گرێـدانی میرانـی کـورد خـەریک بـوو دەوڵـەتێکی فیـدراڵیی کـورد لـە میرنشینەکانی دابمـەزرێنێ. بـەلام هێرشـی سـوپای عوسـمانی و پیلانـی دەوڵـەتان دەرفـەتیان پـێ نـەدا. بـە کـورتی ولاتـی شـاخاویی کوردستان لـە لایـەک و پـەرەگرتنی حاکمییـەتی سـوننەت نـاژوی نیزامـی میرایـەتی، کۆمـەڵێکیان تەئسـیراتی گیـانی و فەرهـەنگی رەگـەڵ خـۆ هێنـا، نەیانهێشـت یەکگرتوویی نیشتمانی و حاکمییەتێکی ناوەندی – میللی لە نێو خاکی کوردستان دا گەشە بکا و ئاواتەکانی ئەحمەدی خانی وەدی بێنن.

جۆنییـەتی هەڵکـەوتی جوغرافیـایی کوردسـتان، لەیـەنی جیهـانیی سـتراتیژی کوردسـتانیشـی نالـەبار و نـاقۆلا کردبـوو؛ کوردسـتان چەنـد سـەدەیە لـە بـەر پێـی سیاسـەتی سـتراتیژیکیی دەوڵەتـە بـەهێزەکانی جیهـان لـە ناوچـەی رۆژهـەلاتی نێوەراسـت دا دەتلێتـەوە. کوردەکـان کراونـە قـۆچی قوربـانیی سـات و سـەودای درێژخایـەنی دەوڵەتـە بـەهێزەکان لـەو مـاوە دوور و درێـژە دا کوردەکـان هـەرچیکردیان و رستیان، تێیـدا رەنجـەرۆ بـوون و ریسـەکانیان لـێ کردنـەوە خـوری. تەقـدیراتی سـتراتیژیکیی دەوڵـەتان، راوتـەکبیر و خۆمانـدوو کردنـی کوردەکـانی لـە سـەر دابـین کردنـی کیـانێکی سیاسـی کردۆتـە هـیچ.ئـەگینا دەبـێ لـەوە دڵنیـا بـین ئەگـەر، بەشـێکی خـاکی کوردسـتان بـە لێـواری دەریـای ئـازادەوە نووسـرابا، قـەت داستانی ژیانی سیاسی کوردان ئەو وەزعە نەدەبوو کە ئێستا تێیدا دەژی.

بـەدوای دابـەش بـوونی کوردسـتان لـە خێـر و بەرەکـەتی سـازبوونی پرۆسـەی "دەوڵـەت – نەتـەوە" دا سـتەمی میللـی سـەری هەڵـدا. حاشـاکردن لەهووییـەتی میلیـی کـورد لـە لایـەک و بـەرەنگار بوونـەوەی کوردەکـان بـۆ پاراسـتنی هووییـەتی میللـی یـان لـە لایـەکی تـرەوە، مەقوولـەی دیالکتیکی "تیز و سەنتێز" بوون، هاوکات لە بەرامبەر یەکتری دا قوت بوونەوە.

ئـەو بـێ عەداڵـەتی و نابەرابـەری یانـەی بەسـەر کوردسـتانیان سـەپاند، زەمینـەی یـەکگرتوویی نیشـتمانی و نەتـەوەیی یـان لـێ بـزر کـرد. نەتەوەی کوردیان لە جەستە و تۆێلکی خۆی هێنادەر،رەنگیان بەرووبەوە نەهێشت. ئیدعای ئەوە کە لە بەینی کورد و نەتەوەی حاکم دا

هیچ جیاوازیەک نییە، تەنیا لە خزمەتی بەهێزکردنی نارمانی دەوڵەتی ستمگردا، چەوسانەوەی نەتەوەیی کوردەکانیان تێدا خێراتر کرد.بە دابەشبوونی کوردستان بەتەما خۆی تیکەوت. ڕێکخراوی سیاسی خۆی پێک هێنا، دروشمی تایبەتی خۆی هەڵگرت، لە خەباتی نەتەوەیی دا تاک و تەریک تێدەکۆشا. رووکردن لە شۆڕش و خەباتی نەتەوەیی، بە مانای هەڵبران لە ژیانی ئاسایی بوو. بە دوور لە شار، شاخ و پەناگاکان بوونە ناوەندی کۆڕی شۆڕشگێرەکان. شۆڕشەکان بەرگەی گەمارۆی ئابووری دەوڵەتەکانیان نەدەگرت. لە درێژخایەن دا ڕێبەرانی شۆڕشەکان ناچار دەبوون لە ژێر تەئسیری تەنگژەی خەبات دا قودسییەت و بێ گەردی وەلانێن و خۆیان بە یارمەتیی ماڵی و تەداروکاتیی وڵاتانی دراوسێ هەڵپەسێرن. بەسترانەوەی ماڵی، بە ناچار هێندێک بەسترانەوەی سیاسیشی بە دوای خۆی دا دێنا. لەو حالەتە دا خەباتی نەتەوەیی، رەسەنایەتی یەکەی لێ کەم رەنگ دەبۆوە. دەوڵەتانی حاکم بە گوێرەی بەرژەوەندی یان بۆ ماوەیەک بێشکەی شۆڕشەکانیان لەگەڵ دا رادەژاند و کۆرپەکەیان دەلاواندەوە. لە توند و تۆڵ کردنی خەتی پشتی جەبهە دا یارمەتیی شۆڕشگێرانیان دەدا. دوایی هەر ئەو دۆستەکانی یانە لێ یان راست دەبوونەوە، سات و سەودایان لەسەر دەکردن. خەتی پشتی جەبهەیان لێ دەشێواندن. لە لایەکی تریشەوە شۆڕشگێرکان لە بەرامبەر تێکنۆلۆژیی نیزامی و دیپلۆماسییەتی کارای دەوڵەتی سەرکوتگەر دا تاقەتیان نەدێنا،سەرەنجام شۆڕشە چەکداری یەکان تێک دەشکان و لە پێناو بەرژەوەندیی کێشەی دەوڵەتان دا دەتوانەوە.

لەهەر بزووتنەوەیەکی رزگاریخوازی داردستان دەسووتێنرا، ماڵی خەڵک وێران دەکرا، ژێنۆساید نوشتەیەک بوو بە بەرۆکی خەڵکیانەوە هەڵ دەواسی. کاردانەوەی سەرکوتی بزووتنەوەی رزگاریخوازیی نەتەوەیی لە کوردستان میلیتاریزم و سەرکوت و ئیستبدادی سەرانسەریان لە گەڵ خۆ هێنا. نیزامە حاکمەکان، خسڵەت و ماهییەتی دژی گەلی یان هەڵێنا، نەک هەر ئازادیخوازی کورد و ڕێکخراوە سیاسی بە کوردی یەکان وەبەر لافاوی هێرش دەکەوتن. بەڵکوو شالاوی سەرکوت هەموو ئەو ئازادیخواز و ڕێکخراوە سیاسی یە سەرانسەی یانەشی دەگرتەوە کە بۆ دابین کردنی ئازادی و دیموکراسی و دادپەروەریی کۆمەڵایەتی لە وڵاتەکانیان دا تێدەکۆشان. دەرەتانیان بە هێچ خاوەن نەزەر و نووسەرێک نەدا زمان و قەڵەمیان لە دژی زوڵم و زۆرداریی دەسەڵاتداران وەگەڕ بکەوێ.

بەرژەوندیی ستراتیژیکیی وڵاتانی بەهێز و دەوڵەتە ناسیۆنالیستەکان لە ئاستی سەرکوت کردنی بزووتنەوەی رزگاریخوازی نەتەوەیی کورد. لە هەموو پارچەکانی کوردستان دا لێک بەسترابوون.بە جۆرێکی وەهای مەسەلەی کوردیان کردە گرێپووچکە، کە بێجگە لە خۆیان بەدەستی کەسی تر نەکرێتەوە. بارودۆخی داسە پێندراو بەسەر کوردستانیان بە بەشێکی گرینگ لە ستراتیژیی هاوبەش دانابوو.ئەگەر دەوڵەتێکی حاکم لە شەری نێوخۆیی کوردستان دا تووشی کەنەفتی و قەیرانیش بووبا بۆی نەبوو لە خۆیەوە لەنگەرەکە تێک بدا و ئیمتیازێک بۆ کوردی وڵاتەکەی قایل بێ.جیهانی دوو قوتبی لە کێشەی کورد و شەرە نێوخۆیی یەکان دا قازانجێکی زۆریان پێ برا. بازاری فرۆشی چەک و تەقەمەنیی ئیقلیمی یان گەرم داهێنا، ئەرتەشەکانیان بە تێکنۆلۆژیی نیزامی تەیار کردن. پەیمانی "سعدآباد" و دواتر ناتۆ و سینتۆ، حالەتی هەمیشە نائاسایی یان بەسەر مەڵبەندی رۆژهەڵاتی نێوەراست دا زاڵ کرد هەرکات دەوڵەتە ناسیۆنالیستەکان بۆ ماوەیەک لە سەرکوت و هێرش بۆ سەر کوردستان دەبوونەوە، ئەمجار هەر ئەو دەوڵەتە ناسیۆنالیستانە بە دنەدانی زلهێزەکان ددانیان لێک دەچێرەوە دەبرد و حالەتی ئامادەباشی نیزامی یان لە هێڵی سنوور[خاکی کوردستان] رادەگەیاند.جار و باریش ئامبازی یەکتری دەبوون. لە

سەرانسەری سەدەی بیستەم دا ناوچەی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست بە یەکێک لە پڕ کێشەترین ناوچەکانی جیهان دەژمێردرا. بە کورتی لە جیاتی ئەوە بە هەموان ڕێگا چارەیەکی عادلانە و ئاشتیانە بۆ مەسەلەی کورد بدۆزنەوە و ناوچەکە هێور کەنەوە،مەسەلەی کوردیان کردە خوێنی سیاوەش و ناتۆیەکی بەهێز بۆ ئیمتیاز لێک وەرگرتن و کرانەوەی بازارێکی پڕسوودی کڕیار و فرۆشی کەرەسە نیزامی کان.

بە وەبەرچاو گرتنی ئەو خالە لاوازانەی باسیان لێکرا، دیسانیش نەتەوەی کورد لە ئاست گێرە و کێشەکان دا ئۆرگانیزمێکی بێ هەست و گیان و، لەشێکی داوەشاوی گنجاو نەبوو. سنوورە سیاسی یەکان ئەو دیوارە کونکرێتە نەبوون کە خەڵکیان لێ نەپەڕێتەوە و بۆ هەمیشە پارچەکانی کوردستان لێک دابڕێنێ. هۆز و خزمانی سەر سنوور بەردوام ئەم دیو و ئەو دیو و گەرمین و کوێستانیان دەکرد. بازرگانانی کور بە قاچاخە ڕێیان دا پێکەوە سەودای هەمیشەیی یان هەبوو. بەشی بەرچاوی بازارەکانی کوردستان لە ڕێگای قاچاخچییەتی یەوە گەرم دادەهات.فەقێ و مەلا و ڕووناکبیر یەکبین لە نێو ناوچەکانی کوردستان دا لە هاتوچۆ دا بوون. زیارەتکەران لە هەموو لایەک ڕابەرەو خانەقای "شەمزینان" و "تەوێڵە" و "بیارە" و "بورهان" و خەلان" و زینوێ شێخی"،ریچکەیان دەبەست و سنووریان دەبەزاند. لەو نێوەدا ڕێبەرانی کورد،لیبراوانە و نەبەردانە بۆ لێک گرێ دانەوەی هەودا پساوەکانی ناسیۆنالیزمی کورد و بەهێز کردنی وەخۆ کەوتبوون. "شێخ عبیداڵا" و "عبدولرزاق بەدرخان" و "سمکۆ" و شێخ مەحموود" بێ ئەوەی پەکیان بە سنوورەکان بکەوێ، پێوەندی و هاوکاری یەکی زۆر دۆستانە و دڵسۆزانەیان پێکەوە هەبوو. سەرۆک عەشیرەت و نیشتمانپەروەرانی مەڵبەندی سەقز و سنە و کرماشان وەکوو "سەردار ڕەشید" " مەحموود خانی دزڵی" "مەحموودی کانی سانانی: ڕاستەوخۆ پێوەندی یان بە حکوومەتی "شێخ مەحموود""ەوە هەبوو. حکوومەتەکەیان بە هی خۆیان دەزانی، بەگیان و بە ماڵ خزمەتیان دەکرد.ئەگەر ڕەزاشا لە پشتەوەڕا خەنجەری لە "ئیحسان نووری پاشا" و شۆڕشی ئاڕارات داوەشاند، مەڵبەندی بارزان ببوو بە مەکۆی پەنابەرانی ئاڕارات. لەو شەڕی دووهەمی جیهانی دا "مستەفا بارزانی" و هاورێکانی بێ باکانە هێڵی سنووریان بڕی و لە کۆماری کوردستان دا ستوونی فەقەراتی هێزی پێشمەرگەی کوردستانیان پێکەوە نا و پشتیان قایم کرد.لە کۆمەڵی کوردەواری دا ببو بە ڕەوتێکی ئاسایی.

بەشێک لەو فاکتۆرانەی(ژ – ک)یان دامەزراند و هێمن و هەژاریان لە بۆنەی کوردایەتی قاڵ کردەوە و ئەوانی گەیاندە لوتکەی ئەدەبیان و شاعیرانی نەتەوەیی، حاسل و بەرهەمی حیزبی هیوا و ڕووناکبیرانی دیوی گەرمین بوون. مامۆستا هێمن پەنجە بۆ ئەم ڕاستی یە ڕادەکێشێ و دەڵێ:

"دەبێ بڵێم من دەستکردەی ئەحمەدی فەوزیم... ئەو هەڵیوەشاندمەوە و تێکی هەڵشێلام و سەرلە نوێ دروستی کردمەوە... بێگومان ئەگەر نەچووبامە خزمەتی فەوزی و لای ئەو مامۆستایەم نە خوێندبا، ڕێبازی ژیانم ئەم ریبازە نەدەبوو کە گرتم و پێی داڕۆیشتم و ئێستاش بەرم نەداوە.ئەو تێی گەیاندم من ڕۆڵەی کوردم و کوردیش نەتەوەیەکی بێ بەش و چارەڕەش و زۆرلێکراوە... بەڵام سوێندی دام قەت بە فارسی شێعر نەڵێم و هەتا بۆم دەکرێ بە کوردی بنووسم".

دامەزرانی "پارتی دێموکراتی کوردستان"یش لە ساڵی ١٣٢٥ی هەتاوی دا، ئاکامی تێکۆشانی سیاسی "حیزبی دێموکراتی کوردستان" و پشتیوانی بارزانی لە دەسکەوتەکانی "کۆماری کوردستان" و ڕەنگدانەوەی سیاسیان لە ناو شۆڕشگێران و ڕووناکبیرانی کوردستانی عێراق

دابوو.

دیاردەی ناسیۆنالیزمی کورد، هەر چەند ئەو دابەشبوونەی دا زۆریش زەرەرمەند بوو، دیسانیش هەتلە نەبوو،لەسەر پردە و پێشینەی خۆی دانەبڕا، لە نێو سنووری سیاسی هیچکام لەو وڵاتانە دا کوێر نەبۆوە و، تێیندا نەتواوە؛ بەڵکوو لە ئاستی ستمە نەتەوەیی یەکان کە کاردانەوەی دەوڵەتانی مودێرن بوو، ناسیۆنالیزمی کورد زیاتر گەشایەوە و لە جارانیش بە گوڕ و تین تر هاتە نێو کوورەی خەبات.هەتا زەبری قەمچی زۆڵم و ئیستبداد بە تەوژمتر دەبوو، کاردانەوەی ناسیۆنالیزمی کوردیش بەهێزتر خۆی نیشان دەدا.ناسیۆنالیزمی کورد هەرچەند لە نێو گەردەڵوولی بێ دەسەڵاتی و بێ دەوڵەتی دا بە پەرە دەکرا، دیسانیش خۆڕاگر و بەکار ما. لە خەباتی درێژخایەنی رزگاریخوازی دا قۆناخی زۆر تووش و حەستەمی بڕی. زۆر جاران هاتە هەڵدێرگەی نەمانیان دەرەتاند. بەوحالەش وەکوو فیزوو سەری هەڵداوە و رەگ و ناژۆیی دەکرد و پیچی تری لێ دەروا، درێژەکێشانی خەباتی ناسیۆنالیستی کورد لە سەدی ١٩ و ٢٠ دا بەڵگەی زیبدوو و حاشاهەڵنەگری وزە و توانای خۆڕاگرانەی دینامیزمی ناسیۆنالیزمی کورد بوون. ئەو خەباتە چەکداری یەی دوای شەڕی یەکەم و دووهەمی جیهانی بێ پسانەوە و لێکدالێکدا هەموو پارچەکانی کوردستانی داگرت. راست بەمەبەستە بوون، پەتی قەیرانی مەرگهێنەری ستەمی نەتەوەیی لە ئەستۆی نەتەوەی کورد داماڵن و نەیەڵن پێی بخنکێنن. لەو نێوەدا رێبەرانی کورد و رێکخراوە سیاسی یە کوردیەکان لەسەر یەک بۆ لێک گرێدانەوەی هەودا پساوەکانی ناسیۆنالیزمی کورد. لە نێو کۆڕی خەبات دا،ئەوەندەی لە وزەیان دابوو، خۆیان ماندوو کرد و ئەرکی نیشتمانپەروەری یان بە جێ گەیاند. ئەوە راستە شۆڕشە نەتەوەیی یەکان بە ئاکام نەگەیشتن و پەیتا پەیتا شکستیان بەسەر دا دەهات و، مێشک و دەماری کوردیان تێک داو ولە خۆیان جاڕز کرد، بەڵام نابێ لە حەقیش بوگزەرێن دەوڵەتەکانیش چیان لە گەڵ کورد پێ نەکرا و بۆیان بە چۆک دانەهات. ئەگەر بە هەموان نەیانهێشت کورد بە مافە رەواکانی بگا، نەشیان توانی بیتوێننەوە و داوای مەفە نەتەوایەتی یەکانی پشگەزی بکەنەوە. نەک هەر نەیاتوانی دەنگی حەقخوازانە و خەباتی رەوای کورد کپ بکەن، بە پێچەوانە مەسەلەی نەتەوەیی کوردەکان وەکوو کێشەیەکی زۆر گەورەی چارەسەر نەکراوی نێو نەتەوەیی، لە مەڵبەندی رۆژهەڵاتی نێوەراست دا جێی خۆی کردەوە.

ە] کوردستان لە نێو ئاڵوگۆری ژێئۆ ستراتێژیکیی دەوڵەتان دا

لەسەر چۆنیەتیی ویشکانی زلهێزی جیهان، روانگە و بیروڕایی جۆراوجۆر هەیە.هێندێک پێیان وایە"ویشکانی" نەخشی سەرەکیی لەدروست بوونی زلهیزی جیهان دا دەگیڕێ.هێندێک خاوەن نەزەری دیکەش رایان وایە دەریاو هەواو ئاسمان هۆکاری دروست بوونی قودرەتی جیهانین.

مێژووی کۆن لەسەر ئەوە شاهیدی دەدا، ویشکانی، ئاکامی شەری هەموو هێزە جەنگاوەرەکانی دیاری کردووە.لەشکری سوارە و پیادەی دوو لایەنی شەر، لەسەر خاکی وڵاتێک دا، بە رمب و شمشیر و نێزە و تیروکەوانان وەرگەروانە سەر و گوێلاکی یەکتری، ئەوەی بەزیوە سەرو ماڵی تێداچووە، هێزی براوەش بۆتە فەرمانرەوا و ئیمپراتۆریی ئەو شوێنانە کە دوژمنەکەی لێ تاراندوە و شکاندوویەتی. هەخامەنشیان

ساسانیان، رۆمیان، ئیسلام، مەغوول، سەلجووقیان، تاتار و عوسمانییەکان نموونەی ئیمپراتۆران و قارەمانانی شەڕی ویشکانی لە جیهان دا بوون.

گەشەکردنی سەرمایەداری لە ئورووپا و دۆزینەوەی بازار بۆ کرین و فرۆشی بەرهەمی پیشەسازی و کەرەسەی خاو، بووە هۆی ئەوە رێگای دەریاکان بکرێتەوە و بازرگانی ئورووپایی خۆ بگەیەننە قارەکانی ئەمریکا و ئەفریقا و ئاسیا.لە پاڵ ئەوەش دا نیزامی ئیستعماری سەری هەڵدا. دەوڵەتە ئیستعمارگەرەکان شوێنە ستراتیژی یەکانی جیهانیان دۆزییەوە. ئینگلیستان بە حوکمی هەڵکەوتە جوغرافیایی یەکەی، هێزی دەریاییشی رۆژ بە رۆژ بەهێز دەبوو. لە سەدەی ١٨ دا پرتەقالی یەکانی لە کەنداوی فارس وەدەرنا، هێزی دەریایی هولەندیشی ناچارکرد مل بۆ سەروەریی دەریایی ئینگلیستان رابکشێ.(بروانە کتیبی اهلی همایون،خلیج فارس و مسائل آن،لاپەرەی ٤٨)

لە سەدەی نۆزدەهەمیش دا فەرانسەی تووشی پاشەکشەی دەریایی کرد. لەو سەردەمی دا رێگا دەریاکان کەوتنە رەقابەتی رێگا ویشکانی یەکان.

لەسەرەتای سەدەی بیستەم دا دەوڵەتانی سەنعەتیی ئورووپا بۆ داگیرکردنی بازارەکانی جیهان، ململانێیەکی زۆر توندوتیژ و بێ رەحمانەیان لە گەڵ یەکتری دەست پێکرد. دەریاسالار"ماهان" (١٨٤٠-١٩١٤ ز) جوغرافیا زانی ئینگلیسی کە بە باوکی ستراتیژیی دەریایی ناونانگی رۆیبیوو،بە دارشتنی تیئۆری "لە ژێر چاوەدێری راگرتنی دەریاکان"، دەوڵەتی ئینگلیسی ئەغیار کردەوە، بێتوو زاڵیەتی بەسەر دەریاکان دا نەمێنێ، دەسەلاتی بەسەر جیهانیش دا نامێنێ. (خلیج فارس و نقش استراتژیک تنگه هرمز.لاپەرەی ٤١٦) هەروەها نووسی:

"بەهەر دەوڵەتێک ئیمتیازێکی وا بدرێ کە بتوانێ کەنداوی فارس لە ژێر چاوەدێری سیاسی و نیزامی دا راگرێ... وەزعییەتی دەریایی بریتانیای گەورە لە رۆژهەلاتی دوور، پێگە سیاسی یەکەی لە هیندوستان، سەرچاوە ئابووری یەکەی لەو دوو شوێنە پێوەندی ئیمپراتۆریی ئینگلیس و باشووری ئاسیا(ئوسترالیا و زەلاندی نوێ) لە مەترسی دەخا". (خلیج فارس در عصر استعمار،لاپەرەی ٨٣).

ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دووهەمین ولات بوو لە ژێر تەئسیری تێئۆری ماهان دا (زاڵ بوون بەسەر دەریاکان) توانی زۆر خێرا هێزە دەریایی یەکەی گەشە پێ بدا. وای لێهات لە جەنگەی شەڕی یەکەمی جیهانی دا شانی لە شانی هێزە دەریایی ئینگلیس دەدا.

تیئۆری " زاڵبوونی هێزی دەریایی" ماهان لە شەری یەکەمی جیهانی دا لە فریای ئینگلیس کەوت. ئینگلیس لە سایەی سەروەریی هێزە دەریایی یەکەی دابوو،دەوڵەتی ئەڵمان و هاوپەیمانانی تێک شکاند، ئیمپراتۆریی عوسمانی لێک بلاو کرد، نەخشەی ولاتانی باشووری رۆژئاوای ئاسیای بە مەیلی خۆی کێشا، دەسەلاتە جیهانی یەکەی لە زیادیی دا.

رووداوی شۆرشی ئۆکتۆبر و دامەزرانی یەکیەتیی سۆڤیەتیی سۆسیالیستی لە گەورەترین ولاتانی جیهان دا کە پتر لە ٢١ میلیون کیلومیتری چوارگۆشە بوو، بە تەواوی نەزمی ژێئۆپۆلێتیکی و ستراتێژیکیی "برقەدیم"ی تێک دا. ئەو رووداوە گرینگە نەزەری پسپۆران و خاوەن نەزەران و جوغرافیزانانی بۆ لای خۆی راکێشا. یەکێک لەو خاوەن نەزەرانە کە تیئۆریەکەی تا ماوەیەک جێی خۆی گرت،"هیلفورد مەکیندێر"(Helford Makinder) جوغرافیزانی ئینگلیسی بوو.(١٨٦١-١٩٤٧ز) "مەکیندێر لە ژێر تەئسیری ئەو گۆرانکاری یە جیهانی

دابوو دروست بە پێچەوانەی "ماهان" گرینگی بە ویشکانی دا نەک بە ئاو.لەو باوەرە دا بوو کەسانیک دەتوانن ببنە سەروەر و ئاغای دنیا کە بەسەر ویشکانی دا زاڵ بن. بەو بۆچوونە بوو تێئۆریی "زاڵبوونی هێزی ویشکانی" دارشت."مەکیندێر" لە تێئۆرییەکەی دا "برقدیم" (ئاسیا – ئورووپا)ی وەکوو دوورەگەیەکی ئەم جیهانە سەیر دەکرد، دوورەگەکەی کردبووە سێ بەش :

بەشی یەکەم: ئوقیانووسی "منجمد شمالی"و سیبیری دەگرتەوە.لەرۆژئاوا را پاڵی وەوڵگادەداو لە باشووریش راتازنجیرە کێوەکانی هیمالیا لە بەریەک دەکشاوە.ئەو بەشەی ناونابوو"هارت لەند"واتە"دڵی زەوی".

بەشی دووهەم: کەوانەی ژووری "هیلالی داخلی" بوو، باشووری "هارت لەند"ی داگرتبووە لێواری هەموو ئاوەکانی نوقیانووسی گەورە و نوقیانووسی هیند و نو قیانووسی ئەتڵەس و صحرای ئەفریقای دەگرتەوە.

بەشی سێهەم: کەوانەی دەرێ "هیلالی خارجی" بوو، هەموو دوورەگەکانی دەوروبەری تورائاسیا و ژاپۆن و ئوستراليا و باشووری "صحرا ئافریقا"ی داگرت.

"مەکیندێر" نەزەری وابوو لە مێژە لە لایەن "هارت لەند"ەوە هەرەشە لە کەنداوی ژووری و دەوروبەرەکەی دەکرێ، دەیگوت:

"دڵی زەوی کلیکی دەسەلاتداریەتیی ئەم جیهانەت دەداتە دەست".

ئەمەشی راگەیاند: کەسێک بەسەر رۆژئاوادا حاکم بێ،دەبێتە "فەرمانرەوای "هارت لەند"، ئەوەی بەسەر "هارت لەند" دا فەرمانرەوایی بکا، بەسەر دوورەگەی جیهانیش دا سەیتەرە پەیدا دەکا. ئەوەی بەسەر دوورەگەی جیهان دا زاڵ بێ، بەسەر دنیاشدا حکوومەت دەکا".(خلیج فارس و نقش اسیراتژیک تنگە هرمز،لاپەرەی ٤٢١)

"مەکیندێر" ژێئوپولێسەتیک بوو نەزەری لەسەر هەڵکەوتی جۆغرافیای یەکیەتیی سۆڤیەت لە رادەبەدر زێدەرۆیانە بوو. راستە سۆڤیەت یەک لە حەوتی گۆی زەوی داگرتبوو،وڵاتێک بوو دوو هێندە و نیوی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، بەلام وەزعە جوغرافیایی یەکەی ئەوەندەش شاز نەبوو مەکیندێر ئاوای پێ هەڵ بڵێ بە دڵی زەوی (Hear Land) ناویبا. سۆڤیەت وڵاتێکی بێ شاخ و داخ بوو، شوێنێکی وا حەستەمی نەبوو دوژمنی تێداحاسێ بمێنێتەوە، ئەو سنووورە ئاوەشی نەبوو لە وڵاتانی دوور و بەری جیا بکاتەوە. لە سەدەی١٤ را بێ پسانەوە ئەقوامی بیگانە هێرشیان بۆ سەر کردووە. وڵاتێک بووە زۆرجار بە هێرشەکان نەوەستاوە. خاکی داگیر کراوە، زەرەر و زیانی گەورەی گیانی و ماڵیشی وێ کەوتووە. با لە حەق دەر نەچین "مەکیندێر"لە هەڵ ومەرجی تایبەت دا کە شۆرشی ئۆکتۆبر و ئیدئۆلۆژیی کۆمۆنیزم لە سۆڤیەت دا سەرکەوتبوو تیزی ویشکانی دارشت و دەوڵەتی رۆژئاوا و ئەمریکای ئەغیار کردەوە کە بێتوو گورج بە هانای بەرژەوەندییە جیهانی یەکانیانەوە نەچن و لە بەرامبەر زێدەخوازیی یەکیەتی سۆڤیەت دا قایم رانەوەستن، هەموو شتێک دەدۆرێنن. ئێتر نابێ بە تەمای سەرووەریی ئابووری سەرمایەداری لە جیهان دا بن.

بەوحاڵەش هێندەی پێ نەچوو تێئۆریی مەکیندێر لە خزمەتی ئامانجی فراوانخوازی دەوڵەتی ئاڵمان نازی و بلووکی سۆسیالیست دا کەڵکی لێ وەرگیرا.

"هاوس هوفر" جوغرافیازانی ئەڵمانی لە ژێر تەئسیری تێئۆریی "ویشکانیی" مەکیندێر دا هانی دەوڵەتی ئاڵمانی دا هێزی زەمینی بەهێز

بکا و دەلینگی بۆ هەڵگیرسانی شەری دووهەمی جیهانی هەڵ کا و بۆسەر وڵاتانی ئورووپا و قووڵایی خاکی سۆڤیەت هێرش بەرێ. بەڵام ئەو تیئۆری یە بۆ ئاڵمانی نازی خێری نەداوە و تێیدا نابووت بوو.

سۆڤیەت کە "هارت لەند"ی لە ئیختیار دابوو دوای تێکشانی نازی یەکان قودرەتە رەزمی یەکەی لە ویشکانی دا لە زیادیی دا، بەرە بەرە تێئۆریی مەکیندێر بە قازانجی سوسیالیزم خۆی لە ئەمری واقیع نزیک دەکردەوە.

لە ژووییەی ١٩٤٧ ی زایینی دا سۆڤیەت دەستی بەسەر وڵاتانی ئورووپای رۆژهەڵات دا گرت،ئەمجا بلووکی سۆڤیەت لە پشتی دیوارە کۆنکریتەکانیانەوە بانگەشەیان دەکرد: ئەگەر نیشتمانێک هەبێ بێجگە لە سوسیالیزم شتێکی تر نییە. ئەوە یەکەم جار بوو "ژدانۆڤ" تێئۆریسینی رووس جاری دەدا: "دنیا بە دوو ئۆردووگا دژی یەکتر دابەش کراوە، یەکیان ئۆردووی ئیمپریالیستەکانە بە رێبەری سەرمایەداریی پاوانخوازی ئەمریکا، کە خەریکە شەرێکی دیکەی جیهانی هەڵ دەگیرسێنێ، ئەوەی تریشان ئۆردووگای سۆسیالیستەکانە بە رێبەری سۆڤیەت کە قارەمانی ئاشتی و دێموکراسی یە". (تاریخ جنگ سرد،آندره فونتن، جلد دوم از جنگ کرده تا بحران اتحادها، ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی (١٩٦٣- ١٩٥٠)،نشر نو،لاپەڕەی ٤٢٨) هێندەی نەکێشا کومۆنیستەکان شەرێ چریکی یان لە چین و بێرمە و ئەندونێزی و فیلیپین و مالیزی و هیندوچین و یۆنان وەرێ خست. ئەو وڵاتانە گشتیان لە بەشی "کەوانەی ژووری"ی تێئۆریی مەکیندێر دا هەڵ کەوتبوون. بەرفەراوانیی گۆرەپانی شەرێ چریکی ئەویش لە مەڵبەندێکی وا دوور و درێژ دا لە خۆی دا مزگێنیی سەرکەوتنی ئەوتێئۆری یەیان لە ژێر ناوی شۆرشی جیهاندا گری سوسیالیزم بە خەڵکی دنیا رادەگەیاند.

"جورج کنان" مامۆستای زانستگای "پرینستون" دارێژەری سیاسەتی دەرەوەی ئەمریکا نووسی :

ئێمە هێزێک لە بەرامبەر خۆمان دا دەبینین کە لە بواری سیاسی یەوە زۆر دەمارگرژە، پێی وایە ئابووری لە گەڵ وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دا ناکۆکی و وێک هەڵ ناکەن. خەریکە وەزعی ئاسایی نێوی خۆی کۆمەڵ مان لێ تێک بدا و ژیانە کەمان لێ بشێوێنی، دەزانێ دەوڵەتەکەمان حاکمییەت و ئەمنیەتی سۆڤیەت لە خەتەر داوێ، ئەویش ناچارە لە سەرانسەری جیهان دا پێش بە نفووزی ئێمە بگرێ. کە وابوو نابێ گومانمان هەبێ خاڵی سەرەکیی سیاسەتی ئەمریکا بە دژی رووسیەی سۆڤیەت دەبێ لەسەر ئەوە دابمەزرێ پێشی فراوانخوازیی کۆمۆنێزم لە درێژجایەن دا بگرین". (تاریخ جنگ سرد،آندره فونتن، جلد دوم از جنگ کرده تا بحران اتحادها، ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی (١٩٦٣- ١٩٥٠)،نشر نو،لاپەڕەی ٤٢٤)

تێئۆریی یەکانی جێ و بانیان بۆ دوو بلووکە کردنی جیهان داخست: ئورووپای رۆژ ئاوا و ئەمریکا بوونە نوێنەری کاپیتالیزم لە جیهان دا. سۆڤیەت و وڵاتانی رۆژهەڵاتی ئورووپا و باشووری رۆژهەڵاتی ئاسیاش لە سەرانسەری جیهاندا بە ئاڵا هەڵگری سوسیالیزم ناسران. زۆرینەی مەکتەبە سیاسی یەکان بە سەر دوو مەکتەبی کاپیتالیزم و سوسیالیزم دا دابەش بوون، وڵاتانی سەرمایەداری بە پاڵپشتی ستراتێژیی قودرەتی دەریایی، وڵاتانی سوسیالیستیش بە کەڵک وەرگرتن لە ستراتێژیی قودرەتی ویشکانی لەبەرێک دامەزران. بەرە بەرە ئەمریکا و سۆڤیەت لە دنیا دوو بلووکە دا وەکوو دوو :ابرقدرت" واتە "زلهێز" لە بەرامبەر یەکتریدا راوەستان. هەڵکەوتی جوغرافیایی ئەو

مەشقەی بۆ سۆڤیەت و وڵاتانی سوسیالیستی دانابوو، کە ستراتیژیی نیزامی یان لەسەر قایمەی هێزی زەمینی رابگرن. بەڵام وڵاتانی رۆژئاوا لەبەر ئەوە زۆربەیان دوورگە و شێوە دوورەگەن ستراتیژیی نیزامی یان لەسەر ئەساسی هێزی دەریایی دارشت.

لە جەریانی شەڕی سارد دا نفووزی سۆڤیەت بۆ لای ئاوەگەرمەکانی باشووری ئەو وڵاتە لە داخزین دابوو. دەرکەوت رۆژئاوا و ئەمریکا هێندەیان گوێ نەداوەتە کاردانەوەی تیئۆریی مەکیندێر ئیدەئۆلۆژیی کۆمۆنیزم لە حالەتی هێرش دابوو، لەزۆر شوێن جێی بە نفووزی وڵاتانی رۆژئاوا لێژ کردبوو. لەو دەمی داخاوەن نەزەریکی ژێئۆپۆلیتیک بە ناوی "سپایک مەن" سەری بەرز کردەوە، بۆ نەجاتی گیانی سەرمایەداریی جیهانی، تیئۆریی "ریم لەند"(Rim Land)ی داهێنا. "سپایک مەن" بە پێچەوانەی "مەکیندێر" نەزەری وابوو ئەوە"مارت لەند" نییە زڵهێزی جیهانی دروست دەکا بەڵکوو ئەوە وڵاتانی ئاسیا و ئورووپای سەر لێواری دەریاکان، بیچمی "ابرقدرت"ی جیهانی لە مەڵبەندی "ریم لەند" دا دادەتاشن هەر ئەو هێرەشە چارە نووسی جیهان دیاری دەکا. (عزت،عزت الله، ژئوپلتیک،دانشگاه تربیت مدرس ١٣٦٨،لاپەرەی ٣٠) ئەم تیئۆری یە خزمەتێکی گەورەی بە ئورووپای رۆژئاوا و ئەمریکا کرد. بەم جۆرە لە گەرمەی قۆناخی شەڕی سارد دا دوو مەڵبەندی ژێئۆستراتیژیکی "هارت لەند" و "ریم لەند" لەبەرێک دامەزران بەریان لەسەر یەکتر هەڵ نەگرت.

تەوژمی تەبلیغاتیی کۆمۆنیستەکان و تێکۆشانی سیاسیی کورو کۆمەڵە چەپەکان و پەرەگرتنی خێرای بزووتنەوە چەپ و رزگاریخوازەکان، ناوچەی "ریم لەند" یان لە تەپ و تۆزی شەری رزگاریخوازی وەردا.

رۆژئاوا هەم دەبوو بەسەر ئەو قەرتانە دا باز بدا کە کۆمۆنیزمی نێونەتەوەیی دەی خستە سەر رێگای، هەمیش پر بایەخترین شوێنی "ریم لەند" کە رۆژهەڵاتی نێوەراست بوو زیاتر لە ٤٠%ی نەوت و گازی رۆژئاوای دنیای دابین دەکرد. (بررسی های بین المللی نفت،اپک،سند ٢،شماره ٣، سال ١٣٦٨،لاپەرەی ٥٤) دەبوو بیپارێزێ و نەیەڵێ بلووکی سۆڤیەت هەڵی لووشێ.

وڵاتانی سەرمایەداری بە هێژمۆنیی ئەمریکا لە ٤ی ئاوریلی ١٩٤٨دا پێکەوە "پەیمانی ئەتلانتیک"یان مۆر کرد. پێک هاتنی ئەم کەمپە بۆ یەکەم جار دەسکەوتێکی بە نرخ بوو، کە بەشێک لە ناوچەی "ریم لەند"ی یەکگرتوو کرد. پەیمانی ئەتلانتیک پەیمانێکی عادی نەبوو لە نێوانیان دا بسترابێ، پەیمانێک بوو لە بەرامبەر کۆمۆنیزم دابوو بە ئاڵاهەڵگری دیفاع لە ئامانجی دێموکراسی و شارستانیەت و پێشکەوتنی هەموو لایەنەی وڵاتانی رۆژئاوا. (تاریخ عمومی جریانهای بزرگ تاریخ معاصر،جلد پنجم نضهت استقلال طلبی آسیاو آفریقا،تالیف ژان پیرن،ترجمه مهندس رضا مشایخی،موسسه انتشارات امیر کبیر، تهران ١٣٥٧ ، لاپەرەکانی ١٢١٤و ١٢١٥)

بەدوا بەستنی ئەم پەیمانەدا، ئەمریکا بە بەستنی پەیمانی "سینتۆ" (ئاوریلی١٩٥٤)و "سینتۆ"(فیورییەی ١٩٥٥) جەمسەری هێلی دیفاعیی وڵاتانی رۆژئاوای لە مەڵبەندی ئائلانتیک و ئوقیانووسی گەورە دا وێک خستەوە. پشتینێکی ئەمنیەتیی بۆ بەربەست کردنی نفووزی کۆمۆنیزم بەدەری باشووری سۆڤیەت و باقیی وڵاتانی سۆسیالیستی دا کێشا. (تاریخ عمومی جریانهای بزرگ تاریخ معاصر،جلد پنجم نضهت استقلال طلبی آسیاو آفریقا،تالیف ژان پیرن،ترجمه مهندس رضا مشایخی،موسسه انتشارات امیر کبیر، تهران ١٣٥٧ ، لاپەرەکانی ١٢١٤و ١٢١٥)

کوردستان کەوتبووە نێو حەستەمترین شوێنی "ریم لەند"، کە باشووری رۆژئاوای ئاسیا بوو. شوێنێک بوو سۆڤیەت و وڵاتانی سۆسیالیستی لە

نیزیک و دووررا بەسێرە تێ گرتن دەیات هەنگاوت. زۆریان بە قازانج بوو لە درێژەی سیاسەتی فراوانخوازی خۆیان دا ئاڵۆزیی تێ بخەن. ئورووپای رۆژئاوا و ئەمریکاش بە چەکی تاکتیکی و ستراتێژیکی یەوە لە زەوی و ئاسمان و دەریاو ژێر دەریاکان را ئەو ناوچەیان لە ژێر چاوەدێری یەکی تۆندا راگرتبوو. دوو هێلی ژێئۆستراتێژیکیی ویشکانی و دەریایی لە باکووری خاکی کوردستان دا لێک دەسڵەمێنەوە، شوێنێک بوو بەقەولی کورد گوتەنی: "کەڵ بە مووی بەند بوو" هەوڵی خەباتی رزگاریخوازی کوردان لە سەرانسەری سەدەی بیستەم دا فیدا ئەو دوو ژێئۆستراتێژیکی یەی دەوڵەتە زلهێزەکان ببوو. لەو نێوەدا بە تایبەتی ئینگلیس و دواتریش ئەمریکا هۆکاری سەرەکیی شکست و هەرەس هێنانی خەباتە نەتەوەیی یەکانی کورد لە هەموو پارچەکانی کوردستان دا بوون.

ئاانتی تێزی رووناکبیران و خەباتگیرانی نیشتمانیی پارچەکانی کوردستان لە ئاستی ئەو تراژیدی یانە دا روو وەرسووڕاندنیان لە وڵاتانی سەرمایەداری بوو. لە بەرامبەر دا ئوردووگای سۆسیالیستی و لە سەرووی هەموانەوە یەکیەتی سۆڤیەتیان کرد قیبلەگای ئامانجی ئینسانیی کوردان. سۆڤیەت ببوو بە تاجی سەریان. هەر رێکخراوێکی سیاسی لە کوردستان سەری هەڵدابا، رەنگی لایەنگری لە سۆسیالیزم و خسلەتی چەپ ئاژۆیی بەخۆوە دەگرت. مادام وانەبان بە دواکەوتوو و نۆکەری ئیمپریالیزم لە قەڵەم دەدران. ئیمپریالیزمی جیهانیان بە سەرکردەیی ئەمریکا بە دوژمنی سەرەکیی گەلانی بن دەستی ئازادیخواز و،وڵاتانی سۆسیالیستی و یەک لەوان سۆڤیەت یان بە دۆستی ستراتێژیکیی نەتەوەی کورد دادەنا. بەو حاڵەش ئەحزاب و رێکخراو و رێبەرانی شۆرشی رزگاریخوازیی نەتەوەیی لە پارچەکانی کوردستان خێرێکیان لەو دۆستایەتی یە نەدی. گێرە و کێشەی جیهانی یەکان دوو جەمسەری رۆژ بە رۆژ بە پێچ و پەناتر دەبوون و لەسەر یەک کەلەکە دەکران. لەو گێژاوە دا ئەحزاب و رێکخراوە کوردی یەکان سەریان لێ دەشێوا و دەریان نەدەبرد و نەدەگەیشتە ئامانج.

ململانێ پێک هەڵپرژانی ژێئۆستراتێژیکیی ئەو دوو زلهێزە بە رادەیەک تەوژم ئاسا بوو، نەی دەهێشت هاوار و گازەندەی کوردەکان لە سەر وەزعی لە رادەبەدەر پەریشانیان لە نێو کۆڕو کۆمەڵە نێونەتەوەیی یەکان دا رەنگ بداتەوە و بە جێییەک بگا. زۆرجاریش وای لێ دەهات لە چەپ و راست را دەیان کوتا. کوردەکان هەر دوو دینان ببوون. هەم بەدەسکردی کۆمۆنیزم و دەرویشی کرملین لە قەڵەم دەدران و بەو بیانووە سەرکوت دەکران، هەمیش بە عامیلی ئیمپریالیزم و سەهیونیزم تاوانبار دەکران و لێ دەدران. دەبوو لەهەر دوو لارا باجی خۆیان بدەن. با پێ لە راستییەش بنێنن هەر چەند دروشمە ستراتێژی یەکان نێشاندەری مانیفیستی رێکخراوە کوردی یەکان بوون، بەڵام لە مەیدانی کردەوە دا بۆیان نەدەلوا تا سەر لە یەک خەت و بەرەدا خۆ رابگرن، زۆرجار بێ ئەوەی بە خۆیان بزانن لە نێو ئەو دوو ستراتێژی یە قەبیانەدا بێنەو بەرە و سات و سەودایان پێ دەکرا. وێنە هەر زیندوو شۆرشی سەرانسەریی کوردستانی عێراق بە رێبەری "مستەفا بارزانی" بوو کە لە سەرتای ١٩٦٠ دا هەڵگیرسابوو، بەڵام پاش ١٥ساڵ خەباتی بێ پسانەوە، وڵاتە زلهێزەکان کردیانە خوراکی سیاسەتی ستراتێژی یەکانیان تراژیدیای ئەم شۆرشە بە قەیرانێ دەستی پێکرد کە شۆرشی دژی ئیمپریالیستیی گەلانی ئاسیایی تووشی ئەمریکایان کردبوو. ئەمریکا تا ملان لە زەلکاوی شەڕی "وییەتنام" ڕاچوبوو، بڕستی ئەوەی لێ بڕابوو راستەو خۆ دەگێرە و کێشەکانی وڵاتانی کەنداو وەربدا. ئینگلیسیش لەبەر زەعفی بونیەی ماڵی بریاری دابوو لە ١٩٧١ دا هێزە نیزامی یەکەی بە یەکجاری لە وڵاتانی شەرقی "سوئیز" بکشێنێتەوە. (شکست شاهانە، روانشناسی شخصیت شاە، ماروینژوینس، وەرگیرانی عەباسی، لاپەرەی ٢٦٢.) دەسکەوتی سەفەری نیکسۆن- کسینجێر لە مانگی

مای ١٩٧٢ دا بۆ تاران ئەوە بوو، بۆشایی "نەبوونی هێزی نیزامی"ی رۆژئاوایان بە هێنانە مەیدانی "حەمە رەزاشا" پڕ کردەوە. حەمەرەزاشایان کردە شتێکی تر، بەفیزەوە سواری پاپۆری "بایەخی ستراتیژیکیی ئێران"یان کرد. بە گەرانەوەی دۆلارەکانی نەوتی ئێران بۆ نێو بانکەکانی خۆیان، ئەرتەشی شاهەنشاهی یان بە نەنواعی چەکی پێشکەوتووی ناهەستەیی رۆژئاوا ئاراستە کرد. ئەو ئەرتەشە بوو بە گژ داچوونەوەی وڵاتانی رادیکاڵی عەرەب و یەک لە وان عێراق کە بە پێگەیەکی بەهێزی دژی رۆژئاوا دەزانرا، تەواو تەیار ببوو.

لەو نێوە دا هەرچەند شۆرشی بارزانی بۆ کوردان وەکوو چرایەکی رزگاریدەری نەتەوەیی لە درەوشینەوە دابوو،بەڵام دوو بەرداشی زلهێزی شەرق و غەرب لە هەر دوولا رِا دەیان هاری، سوڤیەت لەبەر عێراق و وڵاتانی رادیکاڵی عەرەب،"مەلا مستەفا"ی لە خۆی تەکاند بۆوە،رۆژئاوا و شای ئێرانیش کاتێک لە رێگای گفت پێدان و دانی یارمەتیی ماڵی بە بارزانی پەلیان بۆ ناو شۆرش هاویشت، ئەوجار کوردستانی عێراقیان کردە میکانیزمێک بۆ تەنگاو کردنی دەوڵەتی عێراق و شڵ کردنەوە و فەشاڵ پێ هێنانی برشتی سیاسەتی ستراتیژیکیی دەوڵەتی سۆڤیەت لە ناو وڵاتانی کەنداو دا.سەرئەنجام سناریۆی سات و سەوداکانی بە مۆر کرانی رێککەوتننامەی "ئەلجەزیرە"لە نێوان دوو دەوڵەتی ئێران و عێراق لە مارسی ١٩٧٥ دا سەری گرت.دەوڵەتی ئەمریکا و شای ئێران بە ئاواتەکانیان گەیشتن.شۆرشی کوردستانی عێراق سەری تێدا چوو. نە "جرالد فۆرد" و نە "هنری کسینجر" وەزیری دەرەوەی ئەمریکا هیچکامیان بە هانای بارزانی و دەیان هەزار کوردی ئاوارەوە نەچوون. دەوڵەتی ئەمریکاش لە ئاست خەیانەتی ئاشکرای حەمە رەزاشا بە کوردان چاوی نوقاند.

"ویلیام سافیر" رۆژنامە نووسی ئەمریکایی لە فیوریەی ١٩٧٦ دا لەژێر دەردێری "خەیانەتی گەورە بە کوردان" کسینجر و جرالد فۆردی مەحکووم کرد و نووسی :

ئەگەر سەرۆک کۆمار دەیەوێ لە خیانەتەی بە کوردان کرا،شا بە تاوانبار بناسێ مەیلی خۆیەتی،بەڵام مادام بیەوێ پاکانە بۆ کردەوە چەوت و دژە ئەخلاقی یەکەی ئەمریکا بکا، واباشترە ئەو موشاویرەی کە هێندە لەسەر بەرێوەچوونی ئەو کارە پێی دادەگرت[مەبەست کسینجرە] هەڵپەسێردرێ. "ئەدموند قەریب" رۆژنامە نووسێکی دیکە دەڵێ :

بارزانی متمانەی بە شا نەبوو.پێی وابوو وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا پشتی بەرنادا. هێچ نەبێ لایەنگرەکانی دەپارێزی،کاتێک لە سپتامبری ١٩٧٦ دا لەسەر ئەم مەسەلەیە پرسیارم لە بارزانی کرد،دەسبەجێ گوتی " ئێمە بەو بەڵێنیەی ئەمریکا پێمانی دابوو پشت ئەستوور بوین،ئەگینا قەتمان بروا بە شا نەبوو. بەبێ گفتی ئەمریکا هەنگاوێکی لێ نزیک نەدەبووێنەوە".

"مەلا مستەفا بارزانی" ماوەیەک پێش لە فەوتی لە وەڵامی ئەو پرسیارە دا؛ هەڵەی گەورەی چ بوو؟! دەق و دۆغری مەبەستەکە دەپێکێ و دەڵێ: مەتمانەم بە دەوڵەتی ئەمریکا هەبوو، ئەمیش خەیانەتی پێ کردین". (تاریخ سیاسی بیست و پنج ساله ایران،از کودتا تا انقلاب، تالیف سرهنگ غلامرضانجاتی،لاپەرەی ٣٢٦)

لە قۆناخی شەڕی سارد دا، دەیان وڵاتی بێ نەتەوەی ئاسیا و ئەفریقا ئاڵای سەربەخۆیی یان هەڵکرد و دەوڵەتی سەربەخۆیان دامەزراند، بەڵام ئەگەر جار و باریش بە هەڵکەوت فایلی کوردەکانیان لە نێو ئارشیوی تۆزاوی دینا دەر، بۆ ئەوە بوو وەکوو دەسکەللایەک یاری پێ بکەن. ژێنوساید، سرینەوەی ناوی کورد، بێ ناو نیشان کردنیان... بەرهەمی دژایەتی بە ژێئۆستراتیژی یەکان بوو.

گورانی ژێئۆستراتێژی

هەرەس هێنانی یەکیەتیی سۆڤیەت و کەمپی سوسیالیستی لە جیهان دا، کێشە و ململانیی نێوان دوو ژێئۆستراتێژیی "هارت لەند"و"ریم لەند"ی هێور کردەوە. جیهانی دوو قوتبی لەئارادا نەما. ئەمریکا بوو بە تاقە زلهێزی ئەم جیهانە.
کۆمارەکانی قزقیزستان،قەزاقستان،ئۆزبەکستان،تاجیکستان و تورکمەنستان لە رۆژهەلاتی دەریای خەزەر و، کۆمارەکانی ئازەربایجان،گورجستان،هەرمەنستان لە رۆژئاوای ئەم دەریایە لە ژێر سوڵتەی سۆڤیەت هاتنەدەر.بەو گۆرانکاری یە، ژێئۆستراتێژیی"هارت لەند" بە هۆی لەدەست دانی وڵاتانی ئاسیای میانە و شوێنە ستراتێژی یەکانی قەفقاز تێک رووخا.
دۆزینەوەی سەرچاوەی تازەی نەوت و گاز لە ئاسیای میانەدا کە بە دووهەمین مەیدانی نەوت و گازی جیهان مەزەندە کراوە و سەرمایەگوزاریی کومپانیا نەوتی یەکانی ئەمریکا لە مەیدانی نەوتی ئاسیای میانە و مەڵبەندی خەزەردا. سنووری هەریمی " ریم لەند"یان لەبن گورچووی مەڵبەندی "هارت لەند"شین کردەوە. بەو گۆرانکاری یە کەنداوی فارس وەک ناوچەیەکی ژێئۆستراتێژیکیی تاقانە لە رۆژهەلاتی نێوەراست دا گرینگیی رابردووی لەدەست دا.لە بەرامبەر دا رۆژهەلاتی دەریای مەدیتەرانە کیانێکی تازەی پێ بەخشرا.

کەندوای فارس و گیرو گرفتەکانی

کەنداوی فارس لە بواری نرخی ئابووری هێڵی پێوەندیی فەرهەنگی و ستراتێژیکی یەوە هەمیشە ناوەندی چاونەزێران و تێکەوەگلانی هێزە مەزنەکانی ئەم جیهانە بووە. هەرکات ئاڵوگۆرێک لە وڵاتێکی کەنداو دا رووی دابێ و لەنگەری نێوان هێزەکانی شێواندبێ، دژ کردەوەی سیاسی، ئابووری،نیزامی یەکان نەک هەر وەزعی ئاسایی ناوچەکە، بەڵکوو وڵاتانی جیهانیشیان شێواندوە.
هەتا ئێستاش کەنداوی فارس بە پرپیت ترین ئەنباری نەوتی دنیا ناسراوە.تئسیری راستەوخۆی لەسەر شل و خێرا سووڕانی چەرخی ئابووری دنیا بەتایبەت دنیای سەنعەت دا هەیە.پاشەکەوتی نەوتی کەنداوی فارسیان لە ساڵی ١٩٨٨ دابە هەزار و ٦٥٥ ملیون بۆشکە مەزەندە کردووە،ئەویش دەکاتە نیزیکەی ٦٥/٥%ی پاشەکەوتی نەوتی هەموو دنیا. ئەو نەوتەی لە جیهان دا هەڵ دینجری،٢١%ی هی مەڵبەندی کەنداوی فارس بووە.پاشکەوتی لە ساڵی ١٩٨٧ دا بە١٧/ ٣١٠١٠میلیارد میتری موکەعەب مەزەندە کراوە.ئەم میزانەش مەسرەفی سەدان ساڵەی وڵاتان دابین دەکا. (عزتی عزت الله، جغرافیای نظامی ایران.دانشکده افسری ایران تهران ١٣٦٦،لاپەڕی ١٤٤)

نـەوت کیشـەکان بـۆ بـارکردن و راگوسـتنی نـەوتی کەنـداوی فـارس بـۆ وڵاتـانی سـەنعەتی رۆژئـاوا، دەرووە سـتراتیژی یـەکانی "هـورمز" "بابولمەنـدەب" و سـوئێز". وڵاتـانی میحـوەری ئـەو رێچکـە دەریاییـە بـەهۆی کێشـە ئـایینی و نـاکۆکی یـە قـەومی – فەرهـەنگی یـەکانیان و حاکمییـەتی نیزانـی چەنـد لایەنـەیان و فـرە دەوڵەمەنـدیی هێنـدێکیان و فـرە فـەقیریی بەشـێکی تریـان و هـەروەها کاریگـەری سیاسـی – نیزامـی زلهێزەکـان لـە سەرانسـەری نیـوەی دووهـەمی سـەدەی بیسـتەم دا،وڵاتـاتی جیهـانی سـێهەمیان تووشـی قـۆرتی زۆر چـەتوونی سیاسـی،نیزامی،ئابووری کـرد.شـەڕ و کێشـەی بـەردەوامی ئیسـرائیل و وڵاتـانی عـەرەب، شۆرشـی ئێـران و حاکمییـەتی بونیادگەرایانـەی کۆمـاری ئیسلامیی، شەڕی ئێران و عێراق، بەدوای ئەویشدا شەڕی کەنداو،چەند جاران دنیایان تا هەڵدێرگەی شەڕی جیهانی برد.

کاتێک سـاڵی ١٩٩٠ی زایینـی دا شـەڕی کەنـداو قەوما،ئـەمریکا و رۆژئـاوا هەسـتیان کـرد سـامانی نـەوتی کەنـداو، بـە تایبـەتی هـی "کویـت" و عەرەبسـتانی سعوودی لـە خـەتر کـەوتووە.لـە لایـەن وڵاتـە جۆراوجۆرەکـانی رۆژئـاوا و رۆژهـەڵات و جیهـانی سێهەم و وڵاتـە عـەرەبی یـەکان و لـە ژێـر رێبـەری ئـەمریکا هێرشـێکی گشـتی بـۆ سـەر کەنـداوی فـارس دەسـت پێکـرا.لـەو گەلەکۆمـەگی یـەدا چەنـد شـت دەبینـرا؛ یەکـەمیان، هێزەکـان تێکـەڵاو بـوون لـە هێـزی نیزامـی ٧ وڵاتـی موسـوڵمان، ١٦ وڵاتـی رۆژئـاوا و دوو وڵاتـی رۆژهـەڵات.دووهـەمیان ئـەو هێزانـە لـە چـوار قورنـەی دنیـا ڕا بـۆ ناوچەکـە هـاتبوون. سـێهەم، هێـزی زەمینـی و هێـزی دەریـایی پێکـەوە نەخشـیان دەگێـرا.چـوارەم، هـەرچی هێـزی سـەربازی و کەشـتیی چـەنگی و فرۆکـە و تـانگ و تـۆپ و چـەک و کەرەسـەی شـەڕ بـوو.لـە رێگـای دەرووی هـورمزەوە بـۆ کەنـداوی فـارس دەنێـردران. پێنجـەم،زۆر بـوونی رادەی بەشـدار بـوون لـەو شـەڕەش دا جێـی لـێ وردبوونەوەیـە، چۆنکـە تـا ئـەو کـاتیش لـە جیهـان دا بـە دەگمـەن بینرابـوو، لـە قـەیرانێکی ناوچـەیی دا ٢٤ وڵاتـی دنیـا بێجگـە لـەو دەوڵەتانـەی بـە پـارە یارمـەتیی گەلەکۆمەگیەکـەیان دەدا وەکـوو ئـاڵمـان و ژاپـۆن و ... بـە گـەورە و بچـووک خۆیـان لـە شـەرێکی وا وەردابـێ.ئەمـەش لـە خـۆی دا ئـەوە دەسـەلمێنێ کـە کەنـداوی فـارس و دەرووی هـورمز بـۆ دنیـای ئـەمرۆ چەنـد بەبایـەخ و گـرینگن؟!

(بروانە کتێبی"خلیج فارس و استراتژیک تنگه هرمز"،لاپەڕەی ٤٣٩)

ئـەمریکا لـەحالی حـازریش دا بـە حـوکمی دەیـان پایگـای هـەوایی – دەریـایی لـە دیگۆگارسـیا و عومـان و عەرەبسـتانی سـعوودی و بـەحرێن و پاکسـتان و ئیسـرائیل و سـومالی و کینیـا و جیبـوتی و جـەزیرەی رینونیـون و پایـەگای ئینجرلیـک لـە تورکیـا (خلـیج فـارس و اسـتراتژیک تنگـە هرمـز"،لاپـەڕەی ٤٥٨،٤٥٩ و ٤٦٠) داو سـەرفی سـاڵانە دەیـان میلیـارد دولار، توانیویـەتی ئەمییـەتی هێڵـی نـەوت کێشـەکانی کەنـداوی فـارس بپارێزێ.بێجگـە لەمانـەش هـەروەک دیتمـان لـە شـەڕی "کویـت" دا هێزەکـانی ئـەمریکا و وڵاتـانی رۆژئـاوا لـە ئیمکانـاتی بەنـدەری و فرۆکەخانـەی وڵاتانی دۆستی ئەندام لە شووڕای هاوکاریی کەنداویش دا، کەڵکیان وەردەگرت.

لەسـەرێەک هـەر رووداویـک لـە کەنـداوی فـارس دا بقـەومێ، تـەواو وەزعـی ئـابووری ئـەمریکا دەشـیوێنێ. وەزیـری خەزانـەداریی ئـەمریکا دوای قـەیرانی "کویـت" رای گەیانـد: "قـەیرانی کەنـداوی فـارس دەتـوانێ هەڵـدانی ئـابووریی ئـەمریکا بگەیەنێتـە نیزیـک سـیفر". (رۆژنامـەی کیهـان ٢٥ / ٩ / ١٣٦٩، لاپەڕەی ١٨)

ئەمریکا و ستراتێژیی نوێ

هەڵکشانی سنووری"ریم لەند" بۆ ئاسیای میانە و رۆژهەڵاتی ئورووپا ئەو ئیتمینانەی بە کومپانیا نەوتی یەکانی ئەمریکا و وڵاتانی رۆژئاوا دا بۆ دۆزینەوەی نەوت و گاز لە حەوزەی خەزەر دا سەرمایەگوزاریی درێژخایەن بکەن. پسپۆران و زەوی ناسان وایان مەزەندە کردوە سامانی نەوت و گازی ئاسیای میانە، دوای کەنداوی فارس لە هی هەموو شوێنێکی ئەم جیهانە پترە.سێ رەقیبی گەورەی ناوچەکە - رووسیا،ئێران و تورکیا – دەیانەوێ لەو گۆرانکاری بە ستراتێژیکی یەدا بەرژەوەندی ئابووری – سیاسی درێژخایەن بۆ وڵاتەکانیان دەستەبەر بکەن.

رووسیا ئێستاش نفووزیکی زۆری بەسەر کۆمارەکانی ئاسیای نێوەراست و قەفقازەوە هەیە. هەڵکەوتی جوغرافیایی و وەزعییەتی ئابووری و نیزامیی ئەو وڵاتانە،ئەوە هەڵناگرێ یەک دا بە دوو خۆیان لە وڵاتی رووسیا بپچرێننەوە. سیاسەتی ئابووری کۆمارەکانی قەفقاز و ئاسیای نێوەراست بەرامبەر بە وڵاتانی هەریم و رۆژئاوا و ئەمریکا و پرۆژەی سەرمایە گوزاریی کومپانیا نەوتی یەکان لەسەر دیاری کردنی شوێنی خەتی لوولەی نەوت و گازی مەڵبەندی خەزەر بۆ بازارەکانی دەرەوە و سیاسەتی ستراتێژیکیی ئەمریکا لەو پێوەندی یەدا بە مانای لە سەنگ و بەردنانی ئابووری وڵاتی رووسیایە.دەوڵەتی رووس لە سیاسەتی نێونەتەوەیی و مانۆردانی سیاسی دا خاوەن ئەزموونێکی زۆرە. ئێستا دەزانی لە هێزو دەسەڵات دا ئەوە نیە،وەکوو رابردوو خۆی لە قەرەی ئەمریکا بدا، بۆیە زۆر نەرم و هێدی دەجووڵێتەوە. وێرای ئەوەی هەوڵ دەدا ئەمریکا لە خۆی نەتۆرێنێ،ئەوەش بە ئەمریکا بڵێ باشترین و نەمنترین شوێن بۆ راگوێزانی نەوت و گازی حەوزەی خەزەر بۆ بازارەکانی دەرەوە ئەو خەتە لوولەیە کەبە خاکی رووسیا دا دەچێتە سەر دەریای رەش.

ئەمریکا و رۆژئاوا بە زۆر دەلیلان موافیقی نەزەری رووسەکان نین، راستە تیزی"هارت لەند" تێک شکاوە و یەکیەتیی سۆڤیەت لەبەریەک هەڵوەشاوە، بەڵام هەر ئێستاش رووسیا لە باری خاکەوە گەورەترین وڵاتی دنیایە، لە بواری چەکی ستراتێژیکی شەڕەوە دوای وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بەهێزترین وڵاتە. لە روانگەی ئەمریکا و رۆژئاواوە بەسرانەوەی وڵاتانی ئاسیای ناوەراست و قەفقاز بە رووسیا هەمیشە ئەو مەترسی یەی لێ چاوەروان دەکری، ئیمپراتۆریی یەکیەتیی سۆڤیەت لە قالبێکی دیکە دا و بە نێوێکی دیکە سەرلەنوێ سەرهەڵ بداتەوە.

جارێکی دیکەش وەکوو یەکەم حەریفی ئەمریکا بگەرێتەوە نێو مەیدان. بێجگە لەوەش شەڕی چێچانستان شوێنی راگواستنی نەوت و گازی ناوچەی خەزەری لە رێگای بۆری یەوە زۆر نائەمن کردوەوە.هیچ تەزمینی ئەوەش ناکرێ وەزعی ناوچەکە لە داهاتوو دا هێور ببێتەوە. بێ ئەمانەش خودی تورکیا کۆسپی هەرە گەورەی سەر رێگای ستراتێژیی خەزەر – دەریای رەشە. رووسیا قەت ناتوانی هاتووچۆی ئاسیای پاپۆرە نەوت هەڵگرەکان لە دەریای رەش را بۆ دەریای مەدیتەرانە لەسەر خۆی مەختە بکا.چونکە دەوڵەتی تورکیا نایەڵێ دەرووەکانی "بوسفۆر" و "داردلێل"لەوە زیاتر بارگرانیان بکەوێتە سەر و ئاو و هەوای شاری میتروپۆلی دە میلیون کەسی ئیسامبۆلیان لێ پیستر بکا.بۆیە ئەگەری شکستی ستراتێژیی خەزەر – دەریای رەش هەر لە ئێستاوە چاوەروان دەکرێ.

تێک خستنەوەی نەوت و گازی حەوزەی خەزەر و کەنداوی فارس لە مەسلەحەتی سیاسەتی درێژخایەنی دەوڵەتی ئێران دایە.بێتوو ئەم ستراتێژی یە جێ بگرێ، لەو نێوە دا ئەوە ئێرانە لە هەموان پتر قازانجی پێ دەبرێ. دوای ئێران "نیمکرە شرقی "بەتایبەتی وڵاتانی

باشووری رۆژهەلاتی "ئاسیا"و"ژاپۆن"و"ئۆسترالیا"لە بواری دابین کردنی ئێنیرژیی نەوت و گازەوە کاریان هاسانتر دەبێ.لەو بەینەدا ئەوەی خاوەن مەتلەبە، ولاتانی رۆژئاوا و ئەمریکان.ئایا بەو ستراتیژی یە قایل دەبن؟ یان لە دژی رادەوستن؟ بەرژەوەندیی دوارۆژی ولاتانی رۆژئاوا و ئەمریکا لەوە دایە، سیاسەتی ستراتیژیکی یان تەنیا لە تەوەری ستراتیژی تاقانەی کەنداوی فارس دا خول نەخوا.هەرلەبەر ئەوشە ئێستا خەریکن بناخەی ستراتیژی یەکی دووانەی مەدیتەرانە - کەنداوی فارس دادەرێژن.رۆژئاوا و ئەمریکا نایانەوێ حەوزەی خەزەر باوێژنە سەر کەنداوی فارس؛ چونکە لە لایەک ئێرانیان لێ پشوو سوارتر دەبێ، لە لایەکی دیکەش را ئاستی جیهانی کەنداوی فارس ئەوەندەی دیکەش بارگەان و ئالۆزاوی و بە گیچەل تر دەکا.

لەبواری جوغرافیای سیاسی یەوە هیچ ولاتێک بە قرا ولاتی ئێران، هەلکەوتەکەی بۆ کۆمارەکانی قەفقاز و ئاسیای نێوەراست لەبار نیە،لە رێگای دەریای خەزەر را پێوەندی راستەوخۆی بە بەشێکی ئەو کۆمارانەوە هەیە. بەرێگای ماشێن و قەتار دا زۆر هاسان هاتوو چۆی ئەو کۆمارانە بۆ دەریای ئازادی کەنداوی فارس و دەریای عومان دابین دەکا. دوای لێک هەلوەشانی یەکیەتی سۆڤیەت و تێکچوونی پارەسەنگی ستراتێژیکیی دوو هێزی گەورەی جیهانی، ئێران بهاتبا و بە وردبینی یەوە هەنگاوی هەلێنابا، شانسی بۆ پرکردنەوەی بۆشایی دەسەلاتی سۆڤیەت لەو کۆمارانە دا لە هی ولاتانی دیکە زیاتر دەکرد.هێندێک سیغەی هاوبەش لە نێوان ئێران و کۆمارەکانی ئاسیای نێوەراست داهەن کە دەرگا بۆ یەکتری دەکەنەوە بۆ ئەوەی پێوەندی یەکی نوێ لە نێوانیان دا، دابمەزرێ،وەکوو:

پێوەندی مێژوویی و فەرهەنگی و ئایینی و رینەوو کردنەوەی جادەی ئاوریشم لە لایەک و، پێویستیی ئەو ولاتانە بە بازاری یەکتری و ئیمکانی دەست پێراگەیشتنی کۆمارەکانی ئاسیای نێوەراست بۆ دەریای ئازاد لە ئێرانەوە.بەلام زیدەخوازیی ئێران لە زیندوو کردنەوەی داب و نەریتی کۆن و بەهێزکردن و زیاتر برەوپێدان بە ئایینی ئیسلام و دانانی مەکتەبی قورئان و دروست کردنی مزگەوت و بەرێوەبردنی رێ و رەسمە ئایینی یەکان و دانانی بنکە و بنیاتی لەو کۆمارانە دا، هیچ کامیان تا ئێستاش نەیتوانیوە ئامانجی ستراتێژیکیی ئێران کە کۆکردنەوەی کۆمارەکانی حەوزەی خەزەر لە نێو یەکیەتیی جەماهیری ئیسلامی دایە بهەنگیون. (بۆزانیای زیاتر بروانە"شورا"،ماهانەی شورای ملی مقاومتی ایران، دوره دوم،شماره ۴،مهر ۱۳۷۱،نگاهی بە جمهوریهای آسیای میانه و منطقه،قفقاز،مهدی سامع لاپەرەی ۵۱)

ئامانجێک کە مسیۆنیزە مەسیحی یەکانیش لە سەدەی ۱۹دا لە نێوان ولاتی کاتی رۆژهەلات دا تاقیان کردبۆون، بەلام تێیدا حاسێ مابوونەوە.دەولەتی ئێران بیری لەوە نەکردبۆوە زۆربەی هەرە زۆری خەلکی ناوچەی ئاسیای نێوەراست(بێجگە لە شیعەکانی بوخارا و هێندێک شیعەی ئیسماعیلی دانیشتووی تاجیککستان)حەنەفی مەزهەب و سوننین. کاربەدەستانی کۆماری ئیسلامی بە چەکی ئایینیەوە سیاسەتی فراژۆیان لە ئاسیای نێوەراست دا دەست پێکرد.بەلام تەنیا رەنج بە خەسار مانەوە و حکوومەت و خەلکی ئەو وەلاتانەیان لە خۆیان دردۆنگ کرد.بێتوو ئالاهەلگرانی ئایینی وەهابیگەری و شیعەگەری دەست لە سەرمایە گوزاری کێشە ئایینی یەکان هەلنەگرن، دوور نیە لە داهاتوو دا سوننی یەکان لە شیعەکان راست ببنەوە. (بۆزانیاری زیاتر بروانە"اطلاعات سیاسی – اقتصادی"، شماره ۸۸ - ۸۷ ، ایران و جمهوریهای خراسان بزرگ وآسیای مرکزی، دکتر پرویز ورجاوید،لاپەرەی ۶۱). ئەو جار ململانیی توندی نێوان دوو ئایینی شیعە و سوننی لە رۆژئاوا و رۆژهەلاتی ئێران را شوێنی خۆی بۆ باکووری ئێران رابگوێزێ.

ئێران دوای ئەوەی بۆی دەرکەوت کە چەکی ئیدئۆلۆژیی ئاینی بڕناکا و ناتوانێ مێشکی خەڵک بکڕێ و بازاری ئەو وڵاتان پاوان بکا، ئەوچار لە ڕێگای چالاک کردنی ڕێکخراوی "اکۆ"وە وەخۆ کەوت.

"اکۆ" ڕێکخراویکە ئێران، تورکیا و پاکستان لە ساڵی ١٩٧٥ دا بۆ گەشەپێدانی بازرگانی نێوخۆیی دایان مەزراند.دوای ئەوەی تۆماری ژیانی ئیمپراتۆریی بەهێزی کۆمۆنیزم لەسۆڤیەت تێکەوەپێچرا، کۆمارەکانی قەزاقستان،ئازەربایجان،قرقیزستان،تاجیکستان و ئۆزبەکستان و لە ئاخریش دا ئەفغانستان لە ساڵی ١٩٩٢ی زایینی دا هاتنە نێو :اکۆ". ئەوەش بووە هۆی ئەوە نرخی ستراتێژیکیی ئەو مەڵبەندە زۆر خێرا بەرەو ژوور هەڵکشێ.ڕێکخراوی :اکۆ" بە ٣٠٠ میلیون نفووس پێوانەی ١٨ %ی قارەی ئاسیا، بوو بە گەورەترین ڕێکخراوی ناوچەیی لە جیهاندا.بەوحاڵەش "اکۆ" لەبەر ئەوە لە ئەندامانی تێکەڵ پێکەڵ پێک هاتووە،ناتوانی کارامەیی هەبێ ئەندامانی چالاکی "اکۆ" ئامانجیان هەر ئەوە نیە بازرگانی نێوخۆیی یان پەرە پێ بدەن، بەڵکوو دەیانەوێ لە بەرێ کردنی گاز و نەوتی حەوزەی خەزەر بۆ بەندەرگاکانی دەریای ئازاد بەشی خۆیان بپچڕن و لە رادەی بەسترانەوەی ناوچەیی وڵاتانی مەڵبەندی خەزەر بە رووسیا کەم بکەنەوە.بەهەر تەقدیر،ئامانجی جۆراجۆری سیاسی ئەندامانی "اکۆ" و دەستێوەردانی وڵاتانی دەرەوە و کومپانیاکان، نەیان هێشتووە "اکۆ" بۆ ئێراڕن خێربداتەوە.تا ئێستاش نەخشی ڕێکخراوی "اکۆ" لە بووژاندنەوەی ئابووری ناوچەکەدا زۆر لاواز دەبینرێ.(بروانە بولتەنی خەبەری،ژمارە ٤٤٣ ،قسەکانی فریبرز رئیس،کارشناس مسائل اقتصادی ایران).

بێجگە لەو شتانە، نیزامی ولایەتی فەقیهیی کۆماری ئیسلامی ئێران، هێندێک تایبەتمەندی خۆی هەیە، وێهەڵکردن و وەخۆگرتنی هێندەش ئاسان نیە.لە سیاسەتی ئابووری دا تا ئێستاش بروای بە بازاری ئازاد نیە.لەسیاسەتی دەرەوەدا گێژەڵووکە دەکا.سنووری دۆستایەتی یەکەی روون نیە.بەئەنقەست بێ یان بەراستی بێ،دژایەتی یەکەی بەرانبەر بە ئەمریکا لەرادەبەدەر زیدەرۆیانەیە،ئێران ولاتێکی پر سامانە،خاوەنی ١٤ %ی پاشەکەوتی گازی دنیا (خلیج فارس و نقش استراتیژیک تنگە هرمز.جلد ١-٢) و نیزیک ١٤/٥ % پاشەکەوتی نەوتی کەنداوی فارسە.(خلیج فارس و نقش استراتیژیک تنگە هرمز.جلد ١-٣) لە خۆی دا وڵاتێکی ئاژاوەگێر و پرکێشە و رووداو خوڵقێنە.ناسیۆنالیزم و ئایین دوو ماکەی بەهێزی کۆماری ئیسلامین. بەکارهێنانی ئیدئۆلۆژی و چەکدار بوونی ئێران بە چەکی ستراتێژیکی سارۆخی بالیستیک هەمیشە دەتوانن وڵاتانی ئەندامی شوورای هاوکاریی کەنداو و ئەمریکا تەنگاو بکەن.ئەو وەزعە نائاسایی یەش زۆر خێرا ئاڵۆزیی سیاسی و قەیرانی ئابووری،خۆ پەرچەک کردن و شەڕی ناوچەیی بەدوای خۆی دا دێنێ.وڵاتی ئێران سەرانسەری لێواری باکووری کەنداو و دەرووی هورموز و دەریای عومانی داگرتووە.لەباری ژیئۆ پۆلێتێکی یەوە لە ناوچەی رۆژهەڵاتی نێوەراست دا هەڵکەوتێکی شاز و نایابی هەیە،مەیدانی مانۆردانەکەی فرت و فەراوانە.لە ئاستی شەڕ و ئاشتی داو،خاو و گشت کردنەوەی وەزعییەتی ناوچەکە و دەنەدان و هێورکردنەوە و تێکدان و سازان و حاڵەتی ئاسایی و نائاسایی دا دەتوانی وەکوو لایەنێکی بەهێزی ناوچەکە دەور بگێرێ. زەوینەی دەسەڵات ناژۆیی ئێران لە ناوچەکەدا هەمیشە دەتوانێ مەڵبەندی یەکجار گرینگی کەنداوی فارس و رۆژهەڵاتی نێوەراست بشەمزێنێ و بەرژەوەندیی رۆژئاوا و ئەمریکا لە مەترسی باوێ.ئەو رووداوانەی بوونە هۆی ئەوە لە دوو دەیەی دوایی دا وڵاتانی کەنداو پێکەوە تێک بگلێنی، سەڵماندیان کەنداوی فارس و دەرووی هورموز لە تێکدانی پارەسەنگی هێخی

سەروەر دا فاکتۆرێکی تێکدەرن. سەرەرای ئەمانە، ئێران دەتوانێ بە وردبوونەوە لە جوغرافیای سیاسی و ژیئۆپۆلیتیکی و ژیئۆستراتێژیکیی ناوچەکە، پارەسەنگەکان بەقازانجی خۆی بگۆڕێ بۆ وێنە لە بەرانبەر یەکگرتنی کۆمارەکانی ئازەربایجان و تورکیا و ئیسرائیل دا، ئێرانیش پێوەندی خۆی لە گەڵ کۆمارەکانی تاجیکستان و هەرمەنستان و سووریا و یۆنان بەهێزتر بکا، هانی ئەو هێز و ڕێکخراوە سیاسی یانەش بدا کە لە دژی حکوومەتەکانی ئازەربایجان و تورکیا و ئیسرائیل خەبات دەکەن.

هێندێک پسپۆر و لێزانی سیاسی لە مەسایلی ئێران، پێیان وایە بە سەرکەوتنی باڵی "اصلاح طلب"لە حاکمییەتی ئێران دا سیاسەتی نێوخۆیی و دەرەوەی ئێران ئاڵوگۆڕێکی زۆریان بەسەردا دێ. پاراستنی بەرژەوەندی ئابووری و ستراتێژیکی وا لە کاربەدەستانی کۆماری ئیسلامی ئێران دەکا، واز لە سەروەریی ئیدئۆلۆژیکی بێنن و لەگەڵ ڕەوتی نوێ جیهان خۆیان ڕێکخەن بەوحاڵەش ڕێی تێ ناچێ ئێران لەو ئەزموونەش دا سەرکەوێ و بتوانێ بەسەر ڕەهەندی خەزەر – کەنداو دا پردێک لێ بدا.

جیا لە رووسیاو ئێران، دەوڵەتی تورکیا لەو دەوڵەتانەیە شانسی بۆ گەیشتن بە ئامانجی ستراتێژیکی ئاسیای نێوەراست – مەدیتەرانە لە هەمووان نیزیکترە، زۆر بە توندی خەریکە وڵاتی تورکیا و کۆمارەکانی ئاسیای نێوەراست لێک دەدروێ. خەڵکی ئەو کۆمارانە لە رەگەز و زمان و ئایین دا زۆر لێک نزیکن. لەبواری سیاسی شەوە تورکیا بەخۆ دوورخستنەوە لە پان ئیسلامیزم و بونیاتگەرایی ئیسلامی، لە بواری ساختاری پلۆرالیزمی سیاسی و حکوومەتی پارلمانی و ئابووری سەرمایەداری و رەقابەتی ئازاد دا بۆ ئەو رەوتە نوێ یەی کە کۆمارەکانی حەوزەی خەزەر دەیپێون، تورکیا مودێلێکی لەبەر دڵان و رەزاسووکە. تورکیا لە دیپلۆماسییەتی نێونەتەوەیش دا سەرکەوتووە، ئەندامێکی کارامەی ناتۆ و کاندیدای چوونە نێو یەکیەتیی ئورووپا و لە بەرەی رۆژئاوا و ئەمریکا دایە. تورکیا بە تایبەتی وەکوو نووکی کەوانەی ئەمریکا بۆ پەل هاویشتن بۆ نێو قەفقاز و وئاسیای نێوەراست دا کار دەکا. "سلیمان دمیرل" سەرۆک کۆماری پێشووی تورکیا لە وتووێژێکی رۆژنامەنووسی دا دەڵێ:

" ئێمە لەو بارودۆخەدا لە خۆمان دا رادەبێنین لە حەوزەی جوغرافیایی دەریای مەدیتەرانە ڕا تا دەگاتەوە سنووری چین، بەرپرسایەتی یەکی متمانەی سیاسی وەئەستۆ بگرین. مەبەستمان لەو بەرپرسایەتی یە ئەوەیە خزمەتی پتەوکردنی هاوکاریی نێونەتەوەیی و ئاشتی جێهانی بکەیە."

دەوڵەتی تورکیا بە دروشمی پان تورکیزم و دامەزرانی دەوڵەتێک لە ئیستامبول ڕا هەتا دەگاتەوە وڵاتی چین، هاتۆتە مەیدان، بەئایین و رەگەز و زمانی هاوبەش و وەچوو، توانیویەتی عەتفی کۆمارەکانی قەفقاز و ئاسیای نێوەراست بۆلای خۆی راکێشێ. پاش ساڵی ١٩٩٢ پێوەندی نێوان تورکیا و دەوڵەتی ئەو کۆمارانە زۆری زیاد کردوە. هاتووچووی هەوایی رۆژانە، بڵاوکردنەوەی بەرنامەی تەلەویزیۆنیی تورکیا بۆ ئەو کۆمارانە، دانانی شرکەت و بانکی تورکیی لە وڵاتەکانیان و، ساغ بوونەوەی نوێنەرانی دەوڵەتیی وڵاتە تورک نشینەکان لەسەر ئەلف و بێی لاتینی تورکی بە هێندێک دەسکاریەوە، ئیمزا کردنی رێککەوتنامەیەک لە گەڵ کۆماری ئازەربایجان سەبارەت بە راکێشانی لوولەی نەوتی باکۆ – تفلیس – جەیحان (ساڵی ١٩٩٢ز)و، کرینی گاز لە تورکمەنستان و، راکێشانی لوولەیەک بە درێژایی دوو هەزار کیلومتر بۆ تورکیا (بولتەنی خەبەری ١ / ٣ / ١٣٧٨، ژمارە ٣٤٦٨). سەرمایەگوزاری یەکی بەرفەراوانی ئابووری لە تورکمەنستان و

ئازەربایجان و قزقیزستان و شوێنەکانی تر.ناردن و وەرگرتنی خوێندکار، ناردنی پسپۆرانی نیزامی (بولتەنی خەبەری ٢١ / ٣ / ١٣٧٨ ،ژمارە ٣٣٤٨)، ششمین کنفرانس کشورهای ترک زبان) قورسایی ژئیۆپۆلیتیکی تورکیای لەو مەڵبەندە دا زۆر بردۆتە سەر.ئەو دەسکەوتانە لەسەر یەک هەندەرێکن بۆ ئەوە ئەمریکا لە هەموان زیاتر پشت بە تورکیا ببستێ و بێکاتە پردێک لە نێوان خەڵکی ئاسیای نێوەراست و رۆژئاوا دا.

هەر ئێستا تورکیا لەسایەی وەزعیەتی شازی ژئیۆپۆلێتیکی و پشتیوانیی ئەمریکاوە، خەریکە دوو حەریفی خۆی رووس و ئێران لەسەر پاوان کردنی بازاری نەوتی خەزەر دا لە مەیدان دەباتە دەر،بەو جیاوازی یە کە رووس و تورک زۆر لە ئێران زیاتر پێویستی یان بە هاوکاری یەکتری لە ناوچەکە دا هەیە، هەردوو لا ناچارن دڵی یەکتری رابگرن. (بۆ زانیاری زیاتر بروانە، تورکیا زلهێزیکی ئیقلیمی نوێ کۆن، خەلیلمنگنوس کاراەیلی،سیاسەتی دەولی،ژمارە ١٢ لاپەرەی ٧٠). ئێستاش زۆربەی نزیک بە تەواوی ئەو کۆمارانە لەوە حاڵی بوون کە رێگای مومکین بۆ بەرێکردنی گاز و نەوتیان بۆ بازارەکانی ئورووپا و ئەمریکا، دەریای مردیتەرانەیە، نەک دەریای رەش یان کەنداوی فارس.

دوو شیرکرتی گەورەی ئەمریکا "شورن" و موبیل"، ٧٠%ی سەهمی پرۆژەی گەورەی دەرهێنانی نەوتی دەریای خەزەریان وەئەستۆ گرتووە.

سەرکەوتنی پرۆژەی " Pipelines" ئابووری تورکیا بە جارێک دەگەشێنێتەوە. کەنداوی ئەسکەندەرون دەگاتە گەورەترین بەندەرگەی نەوت – هەڵگەرەکان.بێجگە لەو پارەیەی بابەتی ترانزیت وەری دەگرێ، ساڵانە پتر لە ٥ میلیارد دۆلار داهاتی پێ زیاد دەبێ.

قەرارە بە ٧ خەتی لوولە دا نەوتی خەزەر بۆ مەدیتەرانە بەرێ بکەن. هەموو ئەو لوولانە کە دەگاتە تورکیا، بەسەر خاکی کوردستان دا تێیدەپەرن و دەگەنە بەندەری جەیحان.

ئەرکی ئەمریکا لە پێگەیاندنی ستراتیژی نوێ دا

نیوەی دووهەمی سەدەی بیستەم بە دامەزرانی حکوومەتی ئیسرائیل و ئاوارە بوونی زیاتر لە ٧٥٠ هەزار عەرەبی فەلەستینی (ناسیونالیزم، قرن بیستم گان جی بارکلی، مترجم یونس شکرخواە،لاپەرەی ١١١) و قووڵ بوونەوەی کێشەی عەرەب و جوولەکەکان و شێوانی وەزعی ئاسایی ناوچەکە و، بەردەوامیی خەباتی رزگاریخوازیی نەتەوەیی لە پارچەکانی کوردستان دا دەستی پێکرد.رۆژهەڵاتی مەدیتەرانە کە رۆژگارێک ناوەندی رمینالی بۆرییە نەوتەکانی کەرکووک – حیفاو کەرکووک – تریپۆلی و بانیاس و هێڵی بۆریی "تایپ لاین"ی عەرەبستان بۆ ترمینالی مەدیتەرانەی زەهران لە بەندەری "صیدون"ی لوبنان دا بوو بە هۆی نائەمنیی ناوچەکە و دەست پێکردنی شەڕی عەرەب و ئیسرائیل لە کار کەوتن (بۆ زانیاری زیاتر بروانە. جغرافیای سیاسی خاورمیانە و شمالافریقا، لاپەرەی ٤٦١ و ٤٦٧). لە ئاکامدا رۆژهەڵاتی دەریای مەدیتەرانە گرینگیی ستراتێژیکی و ژئیۆپۆلێتیکی پێشووی لەدەست دا. ئەمریکا لەو مەڵبەندە دا کە بەشێکی حەساسی ژئیۆستراتێژیکیی "ریم لەند"ی لە رۆژهەڵاتی نێوەراست دا دەگرتەوە، بەدەست کۆڵەبارێک لەو گێرەو کێشانەوە پێوە ببوو. لە ئاخری دەیەی هەفتادا، رووداوی کوت وپڕی شۆڕشی ئێران و بەدوای وی دا، هەڵگیرسانی شەڕی ئێران و عێراق و شەڕی کەنداوی

فارس. لەگەری ستراتیژیکیی ناوچەکەی هێندەی تریش بە زەرەری ئەمریکا تێکدا. لەو کاتی ڕا بوو ستراتێژیی ئەمریکاش گۆرانی بەسەردا هات. ئەمریکا بەتایبەتی بە دوای لێک بڵاوبوونی بلوکی سۆڤیەت،لە تەنیشت ستراتێژیی نیزامی دا، ستراتێژیی سیاسیشی بەهێز کرد.

ئەزمونی شەڕەکانی هیندو چین و وەرەگرتنی نفووز و پێشڕەوی ئیدئۆلۆژیی کومونیزم و سۆسیالیزم لە ئاسیا و ئەفریقا و ئەمریکای لاتین نیشانیان دا، تەنیا کەڵەوەکێشی و قۆدرەتی نیزامی ئەمریکا هەموو شتێک دیاری ناکا و لە هەموو وەختێک دا ڕەفتاری وڵاتان بە قازانجی وی ناگۆرێ.زۆر جاری واش هەیە توند و تیژیی کردن ئاکامی خراپی بەدوا دادێ.کارامە کردنی پێوەندیی دیپلۆماسی و نفووزی فکری،تەبلیغاتی بەربڵاو بۆ ڕاکێشانی بیروڕای گشتی، یارمەتی ماڵی بە وڵاتان، ڕفتاری دۆستانە و هاوبیروڕا بوون لەسەر مەسایلی نێونەتەوەیی و لە نیهایەت دا گەف لێکردن و گەمارۆی ئابووری و بە چۆک داهێنانی نەیاران بە هێزی نیزامی: وێنەیەکن لەو کەرەسانە کە ئەمریکا ماوەیەکە وەکوو تاکتیکی ڕۆژ کەڵکیان لێ وەردەگرێ.

لەم ڕۆژگارە دا سێ کۆچکەی خەزەر، کەنداوی فارس، ڕۆژهەڵاتی مەدیتەرانە بۆ ئەمریکا گرینگترین و پڕبایەخترین شوێنن.ئەمریکا بە لە ژێر چاوەدێری ڕاگرتنی ئەو سێ شوێنە،سوکانی وەزعییەتی ژئێۆپۆلیتیکیی و ژیئۆستراتێژیکیی ناوچەی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست و ئاسیای نێوەڕاستی بە تەواوی دەکەویتە دەست.ئەمریکا لە پێڕەویی سیاسەتی درێژخایەنی دا دەستی ئاوەڵە بۆتەوە ناوچەکە لە گرژی و دژایەتی یە ئایینی و ڕەگەزی یەکان بپاڵێوێ.بۆ دوایی هێنان بە سناریۆی دراماتیکی کێشەی پەنجا ساڵەی جوولەکە و عەرەبان هەوڵ بدا،بۆ هێور کردنەوەی شوێنە ئاڵۆزەکان و یەک لەوان،کوردستان پایەگای دژەفرین دابنێ و بۆ زیندوو کردنەوەی شکوی ڕابردووی مەدیتەرانە و

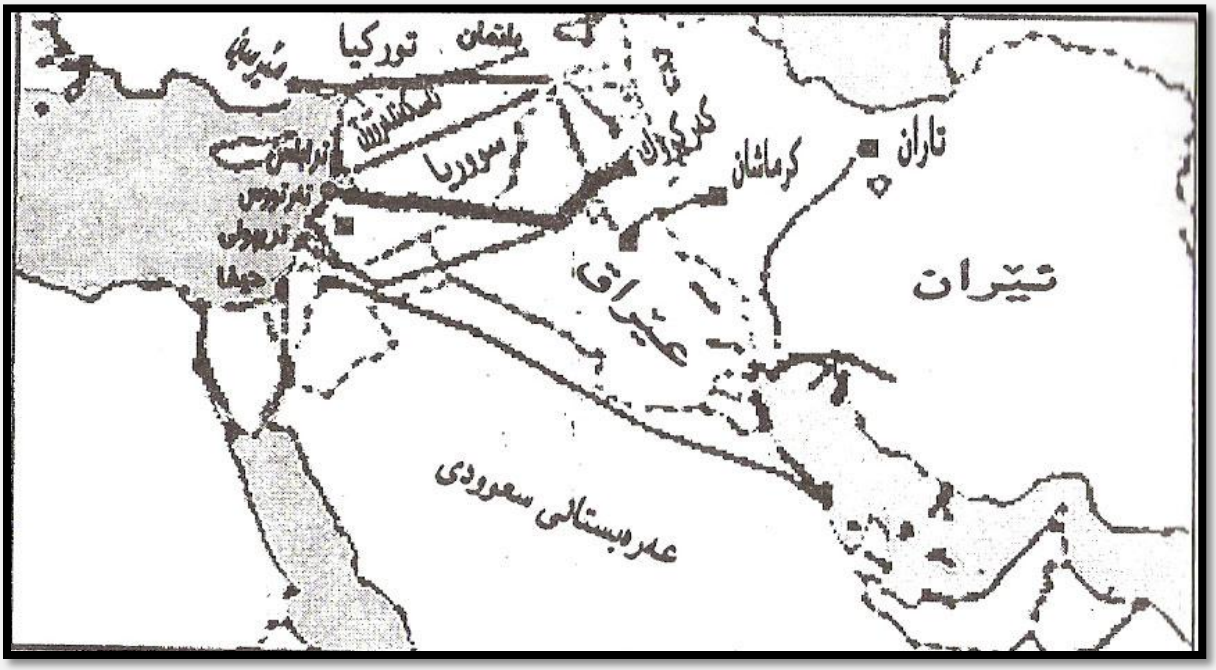

وەگەڕخستنەوەی ترمیناڵە نەوتی یەکەی بەرنامەی درێژخایەن دابرێژێ.

بە پێچەوانەی ئیدیعای هێندێک خاوەن نەزەری ئێرانی، ڕۆژهەڵاتی مەدیتەرانە بۆ بارکردنی نەوت بۆ ئورووپا و ئەمریکا نزیکترین و

هەرزانترین شوێنە. لە رابردوو دا بەشێکی بەرچاو لە نەوتی عەرەبستانی سعوودی و "کویت" و عێراق بە بۆری دەگەیاندرانە سەر بەندەرگاکانی "صیدون"ی لوبنان و "حیفا"و طرابلس" و بانیاش". هەموو ئەو هێڵانە ئێستاش ئیستعدادی وەکار خستنەوەیان هەیە. کاتێک شەڕی ئێران وعێراق دەستی پێکرد و کەنداوی فارس قەیرانی بەسەر داهات، کومپانیا نەوتی یەکان بۆ ڕاگوستنی نەوتی کەرکووک بۆ دەرەوە لە ساڵی١٩٨٤ی زایینی دا بە راکێشانی بۆری نەوتەکەیان گەیاندە بەندەری سەیحان و کەنداوی ئەسکەندەروون. زەرفییەتی ئەو بۆری یانە ١/٥ میلیون بەرمیل نەوت لەرۆژ دایە و دەتوانن زەرفییەتەکەی تا ٢ میلیۆن بەرمیل بەرنە سەر. (جوغرافیای سیاسی خاوەرمیانە و شمال افریقا، لاپەرەی ٣٤٦)

راستە بەڕێ کردنی نەوت بە بۆری لەسەرەتا دا سەرمایەگوزاری یەکی زۆر هەڵدەگرێ و هێندێک گیرو گرفتی بەسترانەوە بەو وڵاتانەی کە بۆری نەوتیان پێ دادەڕوا دێنێتە پێش، بەڵام لە درێژخایەن دا زۆر بە قازانج تەواو دەبێ.بۆ کومپانیای "تیکزاس" وای قەبڵاندوە هەر بەرمیلێک نەوت کە بە پاپۆر لە رێگای کەنداوی فارس ڕا بۆ دەریای نێوەراست (دەریای مەدیتەرانە)بار بکرێ،٤٥ تا ٨٥ سەنت خەرج هەڵ دەگرێ،لە حاڵێکدا هەمان بەرمیل نەوت ئەگەر بە بۆری بگوێزرێتەوە ١٨ سەنتی تێدەچێ.بێچگە لەمەش لەبەر ئەوە نەوت بە بۆری دا بێ راوەستان و خێراتر دەگاتە مەقسەد لە رادەی نەوت هەڵگرەکان و دروست کردنی نەوت هەڵگری زیادی کەم دەکاتەوە. (بروانە سیاسەتی دوەلی.ژمارە ٤ ، ساڵی سێهەم.کانوونی دووهەمی ١٩٩٥ ، دەربارەی گوستنەوەی نەوتی کوردسیانی عێراق بۆ دەرەوە،دوکتور ئازاد نەقشبەندی.لاپەرەی ٣١)

بەشێک لە ستراتێژی نوێی ئەمریکا تێکخستنەوەی مەیدانی نەوتی "خەزەر و وڵاتانی خاوەن نەوتی باشووری رۆژئاوای ئاسیا بۆ دەریای مەدیتەرانە"یە، کوردستان لە نێوبەندی ئەو ستراتێژی یە نوێ یە دا شوێنی تایبەت بە خۆی هەیە؛ وڵاتێکی پان و بەرینە، کەوتوتە نێوان چوار ئاوی خەزەر، دەریای رەش، دەریای مەدیتەرانە و کەنداوی فارس. زۆر ئاسان دەتوانی لە قورسایی باری کەنداوی فارس و دەریای رەش کەم بکاتەوە، بە قازانجی مەدیتەرانە نەخشی کاتالیزاتور بگیرێ و لەنگەری ستراتێژیکیی نێوان خەزەر و کەنداوی فارس و ئەسکەندەروون رابگرێ. کوردستان چەند ئیمتیازی دیکەشی هەیە: دەروازەی نێوان دوو قارەی ئاسیاو ئورووپا و رێگای گەیشتن بە مەڵبەندی "سوق الجیشی" قەفقازە. ئاڵ و والا بوون و جۆراوجۆریی سروشتیی کوردستان، لە رازاوەترین دیمەن دا چوار وەرزی ساڵیان لێک جیا کردۆتەوە. لە هەمان کاتیش دا کەش و هەوای نێوە قوتبیی چیا گەردەن کەشەکان و ناوچە دەشتایی یەکانی گەرمێن لە باشووری کوردستاندا،ئەو وڵاتەیان هەمیشە گەشاوە و زیندوو راگرتووە. کوردیش لە نێو ئەو سروشتە دا سەرەرای ئەو هەموو چارەرەشی یەی بەسەری هاتووە بەوحاڵەش نەتەوەیەکی لەش ساخ و ژیر و بەوزە و دڵ زیندوو و هەمیشە شاد و دەم بە پێکەنین و غەریبەگر بارهاتووە و زۆر هاسانیش دەتوانێ لە گەڵ گۆرانکاری یەکان خۆی راببێنێ.

کوردستان وڵاتێکی خاوەن نەوتە، هەر ئێستا کانگا نەوتەکانی کەرکووک دەتوانن رۆژانە دوو میلیون بەرمیل نەوت بۆ دەرەوە بەرێ بکەن.لەباری "ئاو"یشەوە دەوڵەمەنترین وڵاتی ناوچەکەیە، بەشێکی بەرچاو لە چارەنووسی خەڵکی وڵاتانی سووریا و عێراق بە تایبەتی بە ئاوی کوردستان بەستراونەتەوە.

بەو حاڵەش نابێ لەسەر دۆزی کورد خۆمان تووشی بیرکردنەوەیەکی ئیدئالیستانە بکەین. کوردستان و کورد لەبەر ئەوەی لە وڵات و

نەتەوە دا یەکپارچە نین، بۆیە وەکوو نەتەوەیەک لەناو یەک نیشتمان دا تا ئێستاش روانگەیەکی یەکگرتووی جیهانی یان بۆ نەرەخساوە، وەکوو واحیدیکی جوغرافیایی و سیاسی لە نێو مەعادلاتی جیهانی دا جێ یان بۆ نەکردۆتەوە. سنووورە سیاسی یەکان لە درێژایی زەمان دا لەسەر شیرازەی ئابووری و سیاسی خاک و نەتەوەکەی کاردانەوەیان بوون. هەر پارچەیەکی کوردستان وەکوو بەشێک لەخاکی وڵاتێک و، کوردەکانیش وەکوو دانیشتوانی هەر وڵاتەی لە ژێر رەکیفی حاکمییەتی غەیرە کورد دا ماونەوە و بە پێی قانوونی ئەساسیی ئەو وڵاتانە بە مەقوولەی "لای تجزا"ی خەڵکی ئەو وڵاتانە ناسراوان کە وەکوو میوان یان هاووڵاتی لێی دەژین.

لەحاڵی حازر دا ئەمریکا پێویستی بەوە هەیە بەر لە هەموو شتێک وەزعییەتی وڵاتانی رۆژهەڵاتی نێوەراست و بە تایبەتی ئەو وڵاتانەی کوردیان تێدا دەژی، فورمۆلە بکا. بەر لە هموو شتێک ئەو گرژی و ئاڵۆزیەی لە نێوان خۆی و دەوڵەتەکان دا هەیە لە نێو ببات و ئاشتی و تەبایی یان لە گەڵدا پێک بینێ. بەدوای ئەوەشدا وڵاتانی خاوەن کورد تەشویق بکا بۆ دێموکراتیزە کردنی ئۆرگانەکانی حاکمییەت، واز لە ناوەندئاژۆیی بێنن، رێگا بۆ گەشەپێدانی ئازادی و دێموکراسی ئاوەڵە بێلنەوە، دەست لە سەرکوت و چەوسانەوەی کورد هەڵگرن، ریگاچارەی نیزامی و سیاسەتی میلیتاریستی وەلانێنن، و تووێژ و دیالۆگ بکەنە کەرەسەی چارەسەری کێشەی کورد. دەرفەت بە کوردەکان بدەن لە فەزایەکی سەربەست و ئاواڵە دا لەسەر مافی چارە نووسی سیاسی خۆیان ئازادانە بریار بدەن و گشتیان بەو ئاکامە گەیشتبن کە ئێتر زەمانی چەوسانەوەی نەتەوەیی بەسەر چووە.هەر لەسەر ئەو ئەساسە بوو، بیل کلیتۆن سەرۆک کۆماری ئەمریکا لە قسەکانی ١٥ی نوامبری ١٩٩٩ لە مەجلیسی ئەعلای میلیی تورکیا دا، ئەوەشی بە نوێنەرانی مەجلیس گوت:"حاکمییەت نابێ لەسەر ئەساسی ترس و خۆف دابمەزرێ..." بۆ کوردەکانی تورکیا لە رێگای سەر لە نوێ وەست هێنانەوەی بنەرەتی ترین مافە رەواکانیان – ژیانێکی ئاساییانە - خەریکن چارەسەری بکەن. ئەم پرسیارەش لە گۆرێ دایە : تۆ بڵێی رۆژیاوا و ئەمریکا لە رەوتی سەرخستنی ستراتێژیی نوێ و داکوتانیان لە پایەگای ئنجرلیک دا شتێکی دیکەیان بۆ کورد لە چەنتک دا نەبێ؟ ئەوەی راست بێ لە زانستی سیاسەت و کۆمەڵناسی دا ئەوەی :هونەری مومکین "ە جەبر و ئیختیارات بەتاڵ دەکاتەوە، دروستیش هەر ئەوەیە وەڵامی پرسیارەکە بۆ دەیەی یەکەمی سێ هەزار پاساو بدەیتەوە کە هەڵ و مەرجی تازەتری تێدا دەخۆڵقێ.

ڕێزدار حوسێن مەدەنی لە چەند دێرێکدا :

- ٭ ساڵی ۱۹۳۸ی زایینی لە شاری مەهابادی ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە دایک بووە.
- ٭ ساڵی ۱۹۵۹ بووتە بە ئەندامی حیزبی دێموکڕات.
- ٭ ساڵی ۱۹۷۵ لە زانستگای تاران مەستەری لە زانستی ژێۆپۆلۆتیکدا وەرگرتووە.
- ٭ لە کۆنگرەکانی : ۴ ، ۵ ، ۶ ، ۷ ، ۱۱ و ۱۲ دا بە ئەندامی کۆمیتەی ناوەندی حیزب هەڵبژێردراوە.
- ٭ لە کۆنفرانسی ۴ و کۆنگرەکانی ۹ و ۱۰ی ڕێبەرایەتی شۆڕشگێڕ بە ئەندامی دەفتەری سیاسی و کۆمیتەی ناوەندی هەڵبژێردراوە.
- ٭ خاوەنی نووسینی چەندین بەرهەمە، و لەم دوایانەش دا کتێبی [کوردستان و ستراتێژی دەوڵەتان] ی لە دوو بەرگ دا چاپ کردۆە.
- ٭ خاوەنی سێ کچ و کوڕێکە.

ئامادە کردن و تایپ کردنەوە دووبارە : ڕەحمان نەقشی

ڕەزبەری ۲۷۱۳ی کوردی / ئۆکتۆبری ۲۰۱۳ی زایینی